

TOPLUMSAL YAPI TARTIŞMALARINDAN KÜRESELLEŞMEYE: ÇAĞLAR KEYDER METİNLERİ ÜZERİNDEN BİR İNCELEME

Zelal Laço

Giriş

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin çöküşü ve Cumhuriyet'in kurulmasıyla gelişen süreçleri, Çağlar Keyder'in iktisadi analizleri ve küreselleşme değerlendirmelerini, metinleriyle anlamaya çalışacağız. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte, toplumda önemli ekonomik, sosyal, siyasi köklü değişimler yaşanmıştır, bu süreçte toplumsal yapının dönüşümü, iktisadi perspektifle geniş ve kapsamlı bir analiz ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Osmanlı-Türk toplum yapısı, merkezîyetçilik ve bürokrasi, adaletsiz toprak mülkiyeti, eşitsiz gelir dağılımı ve yoksulluk, etnik ve dini çeşitlilik, modernleşme ve batılılaşma zorlukları, eğitim ve kültürel sorunlar gibi çeşitli sorunlarla karşılaşmıştır. Bu sorunlar, toplumun yapısal özelliklerini etkilemiş, adalet, eşitlik, yönetim ve kültürel entegrasyon gibi alanlarda reform ve değişim ihtiyaçlarını gündeme getirmiştir. Türk sosyolojisi, Osmanlı-Türk toplum yapısı sorunlarını anlamlı kılmak için 1960'larda tarihin sosyal yönünü ele almak durumunda kalmıştır. 1960'larda özellikle yapısal işlevselci ve davranışçı ekollerin toplumsala ilişkin bazı sorulara doyurucu ve pragmatist cevaplar verememesi bir grup sosyoloğun tarihi verilere başvurmasına imkân vermiştir. Bu aşamada da yine sosyoloji yapma biçimimizi ve ihtiyacımız belirleyen "batı" olmuştur. Çünkü Cumhuriyet öncesinde başlayan batılılaşma toplumun alt kesimlerine kabul ettirilememiş gerekli olan çağdaşlaşma ve kalkınma hamlesi yapılamamıştır. Eğer batılılaşma ile ilgili bir sorun varsa bunun çözümü batı ile Türk toplum yapısının gelişim evrelerinde aranmalıdır gibi bir anlayış baş göstermiştir. Bu bağlamda sosyolog, tarihçi ve iktisatçıların genel anlamda toplumsal yapıya ilişkin görüşleri iki varyasyon ile olmuştur. Birincisi Türk tarihine ve Osmanlı

toplum yapısına hayranlık duyan milliyetçi muhafazakâr kesim ikincisi ise geçmişe yönelik özlemin dışında toplumun sorunlarına çözüm yolu bulma konusunda Osmanlıyı çıkış noktası olarak alan kesim. Bu aşamada Marksist bakış açısı da belirleyici olmuştur (Aksakal,2017:177). Osmanlı İmparatorluğu'nun toplum yapısıyla ilgili feodalizm, Asya tipi toplum, sınıf ayrımı gibi farklı görüşler ve analizler yapılmıştır. Marx'ın "Asya Tipi Üretim Tarzı" (ATÜT) kavramı, Osmanlı ekonomisi üzerine yapılan tartışmaları etkilemiştir. Marx, bu kavramı kullanarak Asya toplumlarının özelliklerini ve üretim ilişkilerini tanımlamıştır. Asya tipi üretim tarzı, özel mülkiyetin zayıf olduğu, toplumun kolektif çalışma ve toprak üzerindeki ortak kullanımına dayandığı bir üretim tarzı olarak nitelendirilmektedir. Türkiye solu içerisindeki Osmanlı toplum yapısı tartışmalarında "ATÜT" kavramı temel bir yer tutmaktadır. Feodaliteden farklı bir toplumsal yapı ihtimali olabileceğini öne süren bu kavram, tartışmaların merkezine oturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun teokratik bir devlet olup olmadığı" sorusu meşgul ediyorsa iktisadi boyutunu da "ATÜT – feodalite" tartışması oluşturmuştur (Yurter,2021:3). "1960'lar da ATÜT kavramıyla başlayan tartışmalar, aydınların dikkatini Türk toplumunun tarihsel evrimini araştırmaya yöneltmiştir. Kemalizm ideolojisiyle birlikte unutturulmaya çalışan Selçuklu ve Osmanlı gerçeği bu dönemde önemli tartışmalara sahne olmuştur" (Aslan,2002:246). ATÜT kavramı 1960'lı yıllarda Osmanlı toplum yapısı tartışmalarına yeni bir canlılık kazandırmıştır. S. Hilav, S. Divitçioğlu, İ. Küçükömer ve M. Sencer ATÜT'çü yaklaşımın öncülerindendir. 1960'lı yılların özellikle ikinci yarısında yayımlanan çalışmalar konuya yeni bir boyut getirmiştir. Yaklaşımın daha sonraki ikinci dalgasını Ç. Keyder, H. İslamoğlu oluşturur. İslamoğlu ve Ç. Keyder, özellikle Osmanlı'nın toplumsal kuruluşunda egemen üretim tarzının ATÜT olduğu, bu görüşe karşı ileri sürülen merkezi feodalizm görüşünün ise yetersiz olduğunu belirtmişlerdir. Makalesinde Osmanlı tarihini araştıran ve okuyanların kullanabilecekleri kavramsal bir çerçeveyi geliştirmek amacıyla yazıldığını belirten Ç. Keyder'e göre Osmanlı tarihi Asya Tipi Üretim Tarzının hâkim tarz olduğu bir dünya imparatorluğundan, kapitalist dünya ekonomisi içinde geçişi anlatacak biçimde yazılmalıdır. Ona göre Osmanlı toplumsal kuruluşunda egemen üretim tarzı ATÜT' tür (Avcılar,2003:12).

İktisat temelli toplum yapı tartışmalarında, Türk düşünürlerin, geniş tartışmaları kapsayan farklı ideolojik ve teorik bakış açısı gelişmiştir. Ulus-devlet, kalkınma politikaları, batılılaşma, sınıf çelişkileri, sanayileşme, kapitalizm, gibi birçok konu ön planda tartışılmıştır. Toplum istikrarı, geleneksel değerlere vurgu yapan muhafazakâr aydınlar ve sınıf mücadelesi, mülkiyet ilişkilerine odaklanan Marksist aydınlar olmuştur. Muhafazakâr aydınlar, Türkiye'nin batılılaşma sürecinin henüz tamamlanmadığını ve toplumsal dönüşümün daha geleneksel değerlere uygun bir şekilde gerçek-

leşmesi gerektiğini savunmuşlardır, Türkiye'nin batı-toplum şemasındaki yerine odaklanırken, milli ve dini değerlerin korunması ve benimsenmesini istemişler, kültürel ve değer temelli unsurları ön plana koymuşlardır. Muhafazakâr düşünülerden oluşan "Aydınlar Ocağı", amacını milli kültür ve şuuru geliştirmek suretiyle Türk Milliyetçiliği fikrini yaymak, milli bün-yemizi sarsan fikri buhranı ve mefhumlar anarşisi ile mücadele ederek milli varlığımızı meydana getiren unsurları yaşatıp kuvvetlendirmek" olarak ortaya koymuştur. Türkiye'de milliyetçi muhafazakâr çevrede konumlandırılan Aydınlar Ocağı'nda, 1970'lerin ortalarına kadar Türkçülük vurgusu daha ön plandayken, sonraları İslam'la yakınlaşma başlamıştır. 1960'lı yıllarda hem anayasanın özgürlükçü yapısı, hem de uluslararası gelişmeler gerek sol gerekse de sağ radikalizm için uygun bir hukuk ve siyaset çevresi sunmuştur. Doğan Avcıoğlu, Cemal Reşit Eyüboğlu ve İlhan Selçuk gibi sol eğilimli aydınlar, 1961 yılının sonlarına doğru Yön Dergisi etrafında örgütlenmişlerdir (Karataş,2020:254-256). Marksist veya sol düşünce etkisi altında olan aydınlar, Türkiye'nin batılılaşma sürecini genellikle, ekonomik temel üzerinden ele almışlardır. Onlara göre, Türkiye'nin kapitalist bir ekonomiye geçişi ve burjuva sınıfının güçlenmesi, batılılaşmanın temel göstergelerindedir. Behice Boran, 1962 yılında Yön dergisine yazmış olduğu iki yazı ile tartışmaya dâhil olmuştur. Konuya müdahil olmasının asıl itici nedeni, Cahit Tanyol ile girmiş olduğu münazaralardır. Marksist düşüncenin kendisinde kazandırdığı perspektif ile Boran'ın kastettiği, üretim araçları, üretim biçimi, mülkiyet şekli ve bu ilişkilerin ortaya çıkardığı sınıflaşma şeklidir. Özellikle Tanyol ile hem mutabık kaldıkları hem de tamamen ayrıldıkları nokta yine Marksist perspektif ya da daha doğru ifade ile Marksist metodolojidir. Yön, Cahit Tanyol'un görüşlerini aktarmıştır, Osmanlı toplum yapısı tartışmalarının başlangıcına vesile olacak olan bu yazı yayınlandığında, Yöncüler tarafından kurulacak ve içinde Tanyol'un da yer alacağı bir kültür derneği girişimi boy vermiştir. Behice Boran'ın ise, Yön'de, Yön'ü ve Tanyol'u eleştirdiği bu yazısı Osmanlı toplumunun yapısını tartışma konusu yapan ilk yazı olmuştur (Akkurt,2017:68-78). Kaçmazoğlu,"1960'lı yıllarda eski Türk toplumlarından, Selçuklu ve Osmanlı'ya ve hatta Türkiye'nin bugünkü toplumsal yapısına kadar tüm Türk toplum tiplerinin... Uzun süre tartışılmış ve tartışmalardan değişik ve birbiriyle uyuşmayan dört farklı görüş ortaya çıkmıştır" diyerek yapılan tartışmaları sistemleştirmektedir. Kaçmazoğlu'nun ele aldığı dört yaklaşıma patrimonyal görüşte eklendiğinde, Osmanlı toplumsal yapısını açıklamaya çalışan yaklaşımları 5 model çerçevesinde ele alınmaktadır ; tarihçilerin Osmanlı toplumunun özgün bir yapısının olduğu biçimdeki görüşleri, Osmanlı toplumunun yapısını feodalizm ile açıklamaya çalışan görüşler, Osmanlı toplum yapısını ATÜT ile açıklayan görüşler, Osmanlı toplumunu pre-kapitalist olarak ni-

teleyenler ve Osmanlı toplumunu patrimonyalizmle açıklayan görüşler bulunmaktadır (Aslan,2002:248).

İktisadi toplumsal yapı tartışmaları 1980'ler ile daha geniş bir perspektife taşınmıştır. 1980'li yıllarda başta İngiltere daha sonra ABD ve diğer ülkelerde iktidara gelen "Yeni Sağ'ın, Sovyetler Birliği'nin çökmesiyle öne sürülen "Yeni dünya düzeninin" argümanları ile örtüşen küreselleşme tartışmalarının Türkiye gündemine gelmesi neo-liberal politikaların Türkiye'de uygulayıcısı olan Özal Hükümetleri döneminde olmuştur. Ciddi anlamda tartışılması ve irdelenmesi ise 1980'li yılların sonu 1990'lı yılların başında yapılmıştır. Küreselleşmenin Türkiye gündemine yerleşmesi öncelikle devletin küçültülmesi, özelleştirme, devletin yeniden yapılandırılması tartışmaları ve uygulamaları bağlamında olmuştur. Devletin küçültülmesi ve özelleştirme politikaları bu dönem içerisinde bir "mit" haline getirilerek medyanın da desteği ile ülke gündeminin birinci maddesi haline gelmiştir (Yayman,1999:64).

Türkiye'nin uluslararası ticaretin artması, liberalleşme politikaları, yabancı yatırımların Türkiye'ye akışı, küresel, finansal piyasaların etkisi ve uluslararası kuruluşlarla işbirliği gibi faktörler ,küreselleşme tartışmalarını meydana getirmiştir.1980'lerde Türkiye'nin yaşadığı ekonomik kriz ve yapısal sorunlar ; yüksek enflasyon, cari açık, borç sorunu, Türkiye'nin ekonomik sisteminin sorgulanmasına neden olmuştur, bu sorunların çözümünde, küresel ekonomik entegrasyonun fırsatlarını ve zorluklarını tartışma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Kendi gelecek perspektiflerinin, tasarımlarının, siyasal projelerinin öngördüğü Türkiye resmi ile küreselleşmeciliğin sürüklediği eğilimler ve iddialar arasındaki gerilim küreselleşmeyi ideolojik-siyasal bir mücadele alanının temel konusu haline getirmiştir. Böylece küreselleşmenin soyut karakterinden sıyrılıp ete kemiğe büründüğü somut tartışma alanlarına kapı açılmıştır. Pratik düzeyde öneri, talepler ve model arayışlarının içeriğini belirlemede küreselleşmenin gittikçe artan nüfuzu ortaya çıkmıştır. Özellikle liberalleşme taraftarlığı, statükocu-baskıcı devlet karşıtlığı, özel sektör ve sivil toplum savunuculuğu, demokratikleşme ve dışa açılmacılık arzuları, mikro küreselleşme modeli olarak AB destekçiliği vb. etrafında toplanan çevrelerin küreselleşmeci perspektife yönelişleri ağırlıklı birinci kutbun Türkiye'deki görünümünü ortaya koymaktadır. Karşısında ise liberal ve kapitalist değerleri yedeğine alan küreselleşmeci söylemin ve bunu temsile soyunan grupların yükselişinden rahatsız olan Marksist-geleneksel sosyalist kesimler; ulus, devlet, kimlik, medeniyet, bağımsızlık gibi konularda tehdit unsurunu öne çıkaran milliyetçi, Kemalist gruplar olmak üzere eleştirel-karşıt küreselleşme yorumlarına sahip bir kutuptan söz etmek mümkündür (Şen,2008:4). Türkiye yeni jeopolitik ve ekonomik dengelerin ortaya çıktığı bir coğrafyada bulunduğundan, küresel, ekonomik ve politik sistemdeki yerini yeniden değerlendirmeye itilmiştir ve küresel güç den-

geleriyle uyumlu politikalar izlenmesi gerektiği düşünceleri, tartışmaları tetiklemiştir. Küreselleşme tartışmaları, uluslararası kültürel etkileşimlerle birlikte kimlik tartışmaları, geleneksel değerlerle modern yaşam arasındaki çatışma, kültürel homojenlik ve heterojenlik, kültürel kimliklerin korunması ve dönüşümü gibi konuları tartışma konusu yapmıştır. Bu tartışmalar, Türkiye'nin modernleşme sürecindeki yerini ve Batı ile ilişkilerini sorgulamayı içermiştir. Küreselleşme merkezi tema olarak, 1990'lı yıllarda giderek sosyologların da geleneksel yaklaşımının bir parçası haline gelmeye başlamıştır. Küresel, küreselleşme, küreselcilik başlıkları altında konuların analizi, irdelenmesi giderek akademik moda haline dönüşmüştür. Giderek artan sayıda toplumsal hareketin, toplumsal örgütün ve toplumsal çıkar grubunun küreselleşme açısından taşıdığı değer, toplum, devlet, baskı grubu, kültür gibi belli sınırlar ve sabitlikler etrafında düşünülen konuların şimdi ulus-ötesi denebilecek yeni etkileşimler ve deneyimler karşısında uğradığı anlam kaymaları ve yeni ilişkisellikler konu edilmeye başlanmıştır. Küreselleşmenin sosyolojik analizinde, Batılı toplumların yeni çağı analizi çerçevesinde ortaya konan genel kuramsal açıklamaların özelde sosyolojinin modernleşme ile bilinen geleneksel ilgi ve yakınlığından hareket etmeyi zorunlu hale getirdiğini ileri sürebiliriz. Modernliğin sonucu olarak ortaya çıkan siyasi, ekonomik, toplumsal, kültürel üretimlerin tüm dünyayı içine alacak şekilde genişlemesi olgusuna dikkat çekilerek küreselleşmenin modernliği yaygınlaştırıcı ve hızlandırıcı etkilerine dikkat çekilmiştir (Şen ,2008: 42-43) .

Dönem ve dönem sonrası aydınları Türkiye tarihindeki bu gelişmelerden etkilenerek küresel, iktisadi, siyasi, modernleşme ve toplumsal yapı dönüşümü üzeri geniş bir perspektifle birçok eser ortaya koymuştur. Bu dönemdeki tartışmalar çerçevesinde etkilerinin üzerinde olduğu bazı aydınlar ve eserleri örnek olarak verebiliriz: Niyazi Berkes'in "Türkiye İktisat Tarihi", "100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi", "Türk Düşününde Batı Sorunu", "Türkiye'de Çağdaşlaşma" adlı eserleri; Behice Boran'ın "Türkiye ve Sosyalizm Sorunu" eseri; Şerif Mardin'in "Türk Modernleşmesi" ve "Türkiye'de Toplum ve Siyaset" adlı eserleri; Ziya Gökalp'ın "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" eseri; Doğan Avcıoğlu'nun "Rejim ve Devrim" eseri. Bu örneklerin dışında da sayısız eser yazılmıştır. Bu metinde, çalışmasıyla ele alacağımız akademisyen Çağlar Keyder, akademik kariyeri boyunca sosyal bilimler alanında araştırmalar yapmıştır ve çalışmalarında sosyal, ekonomik ve siyasal yapı üzerine odaklanmıştır. Eserlerinde, Türkiye'de tarihini, Türkiye 'nin toplumsal ve ekonomik değişimlerini, modernleşme sürecini, küreselleşme –yerelleşme, kimlik- etnisite, ulus-devlet gibi birçok 1960-1980 sonrası tartışmalarına konu olan kavramları ele almıştır. Keyder, yukarıda bahsettiğimiz Osmanlı-Türk toplumsal yapı sorunlarını, Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet kuruluşuyla gelişen süreç içerisindeki iktisadi, sosyal gelişmeleri, anlamlı kılma ve

analiz etme konusundaki tartışmalara, önemli çalışmalarıyla dahil olmuştur. Ekonomi temelli toplumsal yapı analizlerinde aydınlar üzerinde etkisini gösteren Marksist ideoloji, Keyder'i de etkisi altına almıştır. "Özellikle ilk çalışmalarındaki Marksizm'i doğrulama veya test etme konusundaki gayretleri siyasi angajmanını ele vermiştir" (Demir, 2017:59). Bu çalışmada yer alan "Türkiye'de Devlet ve Sınıflar" kitabında Keyder çalışmasında ki Marksist etkiyi dile getirmiştir :

"Dünya ekonomisiyle bütünleşme/tarihi bağımlılık/üretim tarzlarının eklenmesi üzerine çalışmalardan yararlandım. Burjuva devrimleri ve devlet kurma üzerindeki Marksist literatürü, özellikle cumhuriyet dönemiyle ilgili olarak kullandım." (Keyder,2015 :13)

"Liberalizmin yükselişi, Batılı ekonomik-siyasal pratiklerin tüm dünyada yaygınlaşması, ulusallık çerçevesinin anlamını yitirmesi gibi ilave gelişmelerle dünyasal ve ulus-ötesi bir tarzın yerleşmesinin küresel gerçeklik olarak işaretlendiği yorumlar yaygınlık kazanmıştır "(Şen, 2008:31). İktisat temelli değerlendirmelerden, 1980'ler ile küreselleşme, kimlik tartışmalarına genişleyen toplumsal analizler Keyder'de de kendini göstermektedir. Yukarıda da bahsini ettiğimiz, yeni akademik endüstri, yeni küresel düzen perspektifleri bağlamında gerçekleşen küreselleşme tartışmalarına ise globalleşme-devlet, ulus-devlet sonrası, modernite, milliyetçilik, kimlik-etnisite, emperyalizm, az-gelişmişlik değerlendirmeleriyle dahil olmuştur. Çağlar Keyder'in sözünü ettiğimiz analizlerini ve diğer çeşitli toplumsal konuları ele aldığı bazı eserleri; "İstanbul Küresel İle Yerel Arasında", "Emperyalizm Azgelişmişlik ve Türkiye", "Ulusal Kalkınmacılığın İflası" ,"Dünya Ekonomisi içinde Türkiye", "Toplumsal Tarih Çalışmaları", "Bildığımız Tarımın Sonu&Küresel İktidar Ve Köylülük". 1960'larda başlayan iktisadi toplumsal yapı analizleri, çerçevesinde ele aldığı "Türkiye'de Devlet ve Sınıflar" kitabı ve 1980'ler ile başlayan küreselleşme tartışmaları çerçevesinde değerlendirmelerini ele aldığı kitabı "Memalik-i Osmaniye' den Avrupa Birliği'ne" kitabı üzerinden, çalışmada onun analizlerini, aşağıda ki başlıklarla özetlemeye çalışmaktayım.

"Türkiye'de Devlet ve Sınıflar"

Bu kitapta Türkiye tarihini sosyolojik ve ekonomik bir bakış açısıyla inceleyen Keyder, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşüm sürecini incelemiştir. "Bu çalışmanın bütünü içinde Türk siyasi hayatının toplumsal kökenlerinin önemlice bir bölümünü açıklayan iki özel koşulu ayırt ettim. Bu özgül koşullardan biri, tarımsal yapıda büyük toprak mülkiyetinin olmaması, diğeri ise Birinci Dünya Savaşı sonrasında Hıristiyan burjuvazinin büyük bölümünün ülkeden çıkarılmasıdır "(Keyder,2015:10). Keyder, sınıf mücadelesinin ülke içindeki gelişmelere yön verdiğini ve ulusal siyasi, ideolojik gelişmelerin dünya ekonomisiyle etkileşim içerisinde olduğunu vurgula-

maktadır. Kitabın çıkış noktası olan ve “Bağımlılık” kavramı ve dünya sistemi perspektifinden yararlanarak, Türkiye tarihindeki olayları değerlendirmiştir.

Kapitalizme Gelmeden Önce

Keyder, kitabının birinci bölümü olan “Kapitalizme Gelmeden Önce” başlığı altında, Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadi analizi ile toplumsal yapısına ilişkin, çeşitli çöküş sebeplerini ele almıştır. İmparatorluk döneminde yöneticilerin politikaları, merkezi otoritenin yükselişi ve zayıflığının sonuçları, mahalli güç sahipleri, toprak mevzuatı ve köylülerin sömürülmesi, toplumsal yapıdaki eşitsizlikleri ve değişimleri etkilemiştir. Toplum yapısı ise, Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa feodalizmi ile karşılaştırıldığında farklı bir düzene sahip olmuştur. İmparatorluk öncesi dönemlerde Anadolu’da küçük köylülük yapısı korunmuştur ve ticaret gelişmiştir. Bizans İmparatorluğu’nun ortaya çıkmasıyla, ticari yerleşmeler güçlenmiştir, İmparatorluk yöneticileri, politik otoriteye dayalı yöntemlerle, köylülerden vergi talep etmiştir ve ticareti merkezi kontrol altında tutmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki, yerel yönetimin bir parçası toprak sahipleri olan “Ayan” grubunun projeleri, merkezi otorite tarafından önemli açıda engellenmiştir ve feodal-aristokrat bir sınıf girişimi olarak Ayan’lar başarısız olmuştur. Ayanların siyasi etkisiyle gelişen imparatorluğun uç bölgelerinde, milliyetçi ve ayrılıkçı hareketler gözlenmeye başlamıştır. Merkezi otoritenin güçlendiği dönemlerde ürünler imparatorluk bürokrasisine aktarılırken, otoritenin zayıfladığı dönemlerde, mahalli senyörler merkezi bürokrasiyi atlatıp veri gelirlerine el koymuş, ürünleri kontrollerinde tutmuştur ve bu durumda bağımsız bir ekonomik güç oluşturmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu’nda başlangıçta köylülerin toprak sahipliğini korumak amacıyla geliştirilen, toprak mevzuatı zamanla etkinliğini yitirmiştir ve köylülerin sömürülmesine sebebiyet vermiştir. Eski sisteme dönüş ile toprak yapısının restorasyonu ve merkezi otoritenin hakiyetinin yeniden kurulmasıyla, köylüler bağımsızlığını tekrar sağlayabilmiştir. Marksist düşüncenin etkisi altında olan Keyder için, kapitalizm öncesi dönemde sınıf çelişkilerinin belirli bir çözümünün bulunamaması, devletin kontrolünün özerk bir sınıfın oluşumunu engellemesi ve toplumsal dönüşüm için gerekli koşullar ve iktisadi bir proje alternatifin oluşmaması merkezi otoriteyi çöküşe sürüklemiştir.

Periferileşme

Keyder, bu bölümde Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik dönüşümünü, periferileşme sürecini ve kapitalizmle bütünleşme çabalarını; bürokrasinin rolünü, ticaret ve ekonomik yapısını, dış bağımlılık ve borçlanmayı, yabancı sermaye yatırımlarını ve iş gücü istihdamını gibi konuları anlatmıştır.

Periferileşme döneminde Osmanlı bürokrasisi, Batı'nın ekonomik ve siyasi etkisini kabul etmeye başlamıştır, reform çabalarıyla birlikte ekonomik ve toplumsal ilişkilerinde dönüşümler gerçekleştirmiştir, geleneksel üretim tarzından, kapitalist üretim ilişkileri ve pazar ekonomisini öne çıkarmıştır. Bürokrasi, vergi toplama sürecini merkezileştirerek iktisadi artığın dağıtmıştır ve muhafazakâr yönüyle, varlığını sürdürüp sistemin devamını sağlamayı istemiştir, bürokratlarda bu sistem karşısında herhangi bir risk teşkil eden her türlü değişimlere karşı olmuşlardır. Liman şehirlerinde kurulmuş olan bankalar ve ticarethaneler, iç bölgelere erişimi olan bağlantıları harekete geçirmiştir ve ticaretin büyümesi ve toplumsal işbölümünün dönüşüm süreciyle, geleneksel küçük şehir burjuvazisi etkinliğini yitirirken, yeni bir tüccar sınıfı belirlemeye başlamıştır. Müslüman tüccarlar, genellikle bir sisteme bağlı olarak varlıklarını sürdürmüştür, yabancılar ve Hıristiyan nüfus, siyasi ayrıcalıklar ve dokunulmazlık avantajlarını elinde bulundurmıştır, ticari fırsatları geliştirme imkanına sahip olarak bürokrasiye karşı bir tehdit oluşturmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dönüşümün diğer ülkelerdeki süreçlerden bir bakıma farklı seyretmiş, Hıristiyan burjuvazinin oluşumu da etnik ve dini farklılıklarla belirlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ticaret sermayesi ve ticaret ilişkilerinde, Avrupa'ya bağımlı kalmıştır, Avrupa'daki uluslararası kredi piyasasıyla borçlanmış ve bu durum Osmanlı hükümetine kredi açmanın yanı sıra, Avrupa hükümetlerine de bir üstünlük sağlamıştır. Osmanlı dış ticaret açığı veren bir ekonomi yapısı ile, Avrupa'ya gıda ve hammadde sağlama işlevi görmüştür. Bu dönemde kurulan Düyunu Umumiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası finans sistemine olan bağımlılığını yönetmek için kurulmasıyla, kamu gelirlerinin kontrolünü elinde tutmuştur. Kapitalizmle bütünleşme süreci Osmanlı'da doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve yerli iş gücü istihdamı ile var olurken, yabancı sermaye yatırımlarının artması, ticaret hacmini de arttırmıştır ve sonuç olarak yerel üreticiler dünya ticaretine açılmıştır. Keyder imalat sektörünün çoğunlukla yabancı veya gayrimüslim sermayenin elinin altında olduğuna da dikkat çekmiştir. Özetlemek gerekirse, Keyder Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı kapitalizmiyle entegrasyonunu ve modernleşme çabalarını analiz etmiştir. Keyder, bürokrasinin değişime direnç gösterdiğini vurgulamıştır, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı ile olan ilişkilerindeki dengesizlikler, ekonomik bağımlılığa ve yerel ekonomik aktörlerin sınırlı imkanlarına odaklanmıştır. Keyder'in periferleşmesi, küresel kapitalizm içindeki gelişmiştir ve geri kalmış bölgeler ile gelişmiş merkez ülke çıkarları arasındaki ekonomik bağımlılığı ve eşitsizliği tanımlamaktadır.

Jön Türkler

Bürokrasi, 19. yüzyılda Avrupa devletleriyle ilişkiler ve reformist akımların etkisi altında kalmıştır. Batılılaşma süreci, Levanten sınıfının ayrıcalıklı-

rının ortaya çıkmasıyla bazı sorunlara sebebiyet vermiştir. Kapitalist sistemle bütünleşmenin ardından ortaya çıkan mali kriz ve açlık bürokrasiyi hayal kırıklığına uğratmıştır ve bürokrasi içinde “Jön Türkler” bu gibi sebeplerden ötürü dönüşüm amacıyla ortaya çıkmıştır. Bu dönemde emperyalizmin etkisiyle bürokrasi içinde yer alan entelektüeller barındıran Jön Türk hareketi, devletin ıslahı, demokratik reformlar, eşitlik ve özgürlük gibi prensipleri benimseyen bir grup olmasına rağmen, Keyder’e göre Jön Türk düşüncesinin merkezinde bir iktisadi program değil, “devleti kurtarmayı” amaçlayan bir siyasi eylemcilik yer almaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nda sınıf mücadelesiyle birlikte etnik ve dinsel çatışmalar da yaşanmıştır, Hıristiyan burjuvazi ve diğer toplumsal kesimlerde buna dahil olmuştur. Ayrıca bu çatışmalar bürokrasinin hem ekonomik hem de siyasi denetimi etkileyen bir unsura dönüştürmüştür. Keyder’e göre “eğer Hıristiyan burjuvazi ile sınıf mücadelesi etnik ve dinsel çatışma düzeyine kaydolmamış olsaydı, bürokrasinin ekonomi üzerinde siyasi denetim kurması, sonunda toplumsal yapı içindeki hegemonyasını yeniden oluşturması anlamına gelebilirdi (Keyder,2015:86). Emperyalist rekabetin etkilediği, milliyetçilik akımları Osmanlı’da çeşitli etnik gruplar arasında belirdi. İttihat ve Terakki hareketi ise politikalarının bazı dönemlerde Müslüman iş adamlarının gücünü artırma, ticareti Türkleştirme ve tahsis mekanizmalarını geliştirme gibi ekonomik hedeflere odaklanırken, Rum ve Ermeni azınlıklarla tatsız çatışmalar baş gösterdi ve emperyalizmin içerideki destekçileri olarak algılanmalarına sebebiyet vermiştir. Sonuç olarak Keyder, etnik ayrışma, emperyalist müdahale ve Hristiyan burjuvazisi, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki sınıf mücadelesinin niteliğini ve cumhuriyet dönemindeki siyasi dönüşümün açıklanması için önemli bir şarttır, bu durum toplumsal çatışmanın gerçek odak noktasının dışına çıkmasına ve kapitalist dönüşüm hızının yönünü değiştirmiştir. Ayrıca çatışmanın etnik ve dinsel boyutlara kayması, bürokrasinin gücünü ve kontrolünü artırarak toplumun içindeki egemenliğini yeniden kurmasını engellemiştir.

Kayıp Burjuvazi Aranıyor

Keyder, Türkiye’nin modernleşme sürecinde, burjuva sınıfının beklenen rolünü yerine getirememesinin ve bu durumun Türkiye’nin sosyo-ekonomik yapısında belirsizliklere neden olmasının bazı tartışmalara yol açtığını ifade etmiştir. Ayrıca, devletin rolünü, ekonomik dönüşümü, siyaseti, etnik ve dini farklılıkları, sınıf çelişkilerini ve göçlerin oluşumunu vurgulamıştır. Savaşın sona ermesiyle birlikte yönetim biçimi konusunda belirsizlikler seyretmiştir ve bürokrasi imparatorluğun kalıntılarını savunma çabası içinde olmuştur. İtilaf Devletleri arasındaki rekabet devam ederken, Türkiye uluslararası siyasette dengeli bir konuma sahip olamamıştır. Gayrimüslimler, İstanbul, Selanik ve İzmir gibi önemli şehirlerdeki ticaret burjuvazisinin çoğunluğunu

oluşturmuştur, Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle nüfusta azalmalar olurken, ticaret sınıfının büyük bölümü kayba uğramıştır, devamında Cumhuriyet döneminde bürokrasinin karşısında rakip bir sınıf görülmezken ve burjuvaziden geriye kalan kesim ise güçsüz görülmüştür. Keyder özerk bir burjuva sınıfının oluşmadığına dikkat çekmiştir. Anadolu'ya Türkçe konuşan Müslüman muhacirlerin göç etmesi toplumsal yapıyı etkilerken, öte yandan burjuvazinin yerini alarak devlet sınıfına destek olmuştur. 1924-1925 yıllarında Türkiye'de gerçekleşen Kürt isyanının Türkiye için önemli bir tehdit olmuştur, aşiretlerin yönetimini, merkezi otoriteyi hedef almıştır, dini ve ayrılıkçı tutumuyla ülkenin toprak bütünlüğünü ve ulusal birliği derinden zedelemiştir. Bu dönemde hükümet çeşitli reformları ilan etmiştir, muhalefet ise reformlara karşı gelmiştir, muhalefetin faaliyetleri kısıtlanma durumunda kalırken, bürokrasinin gücü olumlu etkilenmiştir. Mustafa Kemal 'in liderliğiyle Cumhuriyetin kurulması, Kemalist hareketin idari bir yapılanma olarak yeniden düzenlenmesi gerektiğinde, eski İttihatçılarla işbirliği yapmak ve ordu içinde komutanlarla esnek bir ittifak sürdürmeyi zorlaşmıştır. Tek parti yönetimi döneminde, bürokrasinin içindeki rekabet ve mücadele bürokratların sert tavrını etkilemiştir. Yapılan reformlar devletin modernleşmesi ve güçlenmesi bakımından yapılmıştır ama devletin modernleşme konusundaki çabaları, sol ekiplerin, İslam'ın yaşam dünyasına müdahale ettiği düşüncesiyle eleştiriye maruz kalmıştır. Sünni İslam, devlete bağımlı bir kurum olarak örgütlenmiştir ve laikleştirme çabalarıyla İslami mahkemeler, okullar ve vakıflar da laikleştirilmiştir. Cumhuriyet döneminde halifelik kaldırıldığından dolayı katı bir laiklik benimsenmiştir. Bu gelişmeler toplum ve devlet arasında bir ayrılık yaratmıştır. Keyder'e göre milliyetçilik, devletin bir ulus oluşturmayı amaçlayan bir ilkesi olarak görünse de, eksiklikler ve projelerin olmaması sınıf içi mücadeleyi körüklemiştir, devamında otoriter bir denklemi yeniden ortaya çıkarmıştır. Sonuç olarak burjuvazi bağımsız olmamıştır, devlet güç kazanmıştır, reformlar ve bürokrasi içindeki mücadeleler toprak bütünlüğüne ve ulusal birliği sağlamada yetersiz olmuşlardır.

Devlet ve Sermaye

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye ekonomisi savaş nedeniyle tarımsal iş gücünde önemli bir azalmayla karşı karşıya kalmıştır. Yunan işgali ve Kurtuluş Savaşı nedeniyle Ege bölgesinde büyük yıkımlar yaşanmış olsa da, Ege bölgesi (İzmir ve Aydın Vilayeti) ticari faaliyetlerde hız kesmemiştir. Yunan işgalinin ardından bölgeyi terk eden Rum çiftçiler, ticari altyapıda zarar meydana getirirken, Karadeniz kıyısı ve Çukurova gibi ticari bölgelerde savaş - göç ticareti etkilemiştir. İhracatın mühim bir bölümünü gerçekleştiren Rum çiftçilerin ülkeden ayrılması, ticaret potansiyelinde önemli bir kayba neden olurken, Yunanistan ve Rusya'dan gelen göçmen taraf, ticari tarımla uğraşan

çiftçilerin azalmasını telafi etmeye yönelik olmuştur. Cumhuriyet döneminde tarımda pamuk, tütün ve fındık gibi ürünlerde eski üretim düzeylerine ulaşılsa da olumlu gelişmeler seyretmiştir. Yabancı sermayenin ve bankaların rolü, ihracatın teşvikinde ve örgütlenmesinde etkili olmuştur. Müslüman tüccar sınıfı da başarıyla Anadolu'nun iç kesimlerindeki ticaret bölgelerinde faaliyet etmiştir, İstanbul, İzmir, Ankara gibi büyük şehirlerde ve limanlarda ticari faaliyetlerin merkezi olarak aynı zamanda, yerel pazarların gelişmesinde ve ticari ilişkilerin yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Cumhuriyet dönemindeki ekonomik dönüşüm sürecinde, sanayi ve ticaret sektörlerini desteklemek amacıyla teşvikler ve korumacı ekonomi politikaları da, ticaret burjuvazisi üzerinde olumlu sonuçlar yaratmıştır. İthalatı kısıtlayan gümrük vergileri ve yerli üretimi teşvik eden politikalar, yerli ticaret burjuvazisinin büyümesini desteklemiştir. Türkiye'nin dış ticaret ilişkilerinin düzenlenmesi ve ihracatın teşvik edilmesi için Türk Eximbank gibi kurumlar faaliyete geçmiştir. Fakat bu gelişmelere rağmen Cumhuriyet dönemi Türk ekonomisindeki dönüşüm sürecinde, ticaret burjuvazisinin egemenliği tam anlamıyla sağlamamıştır. Nedenlerine bakarsak, 1950'lerden itibaren uygulanan serbest piyasa politikaları, uluslararası şirketlerin ve yabancı sermayenin Türkiye'ye hızla giriş yapmasıyla yerli ticaret burjuvazisinin rekabetini arttırmıştır ve bazı sektörlerde yabancı sermayenin ağırlığının artmasına neden olmuştur. 1920'lerde Türkiye'de burjuvazi, siyasi iktidara katılma düşüncesiyle hareket etmiştir, ancak 1929 krizi olumsuz etkiler yaratmıştır. Kriz, ticaret sektöründe büyük bir dönüşüme neden olmuştur ve ekonomik sağlık dış ticaretin akışına ve fon teminine bağımlı olmuştur. Tarımsal krizler ve kredi sıkıntıları, 1926'dan itibaren ekonomik zorlukları ortaya çıkarmıştır ve krizin etkisi 1929'da daha da derinleşmiştir. Keyder için Türkiye'nin dış pazarlara aşırı bağımlı olması, aslında faaliyetlerinin ani bir şekilde ortadan kalkabileceği anlamını taşır. Krize yanıt olarak, Türkiye'de Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti gibi örgütlenmeler belirirken amaçları; yerli mal üretimini ve tüketimini artırmayı, ithalatı azaltmayı ve tasarrufu teşvik etmektir. Yalnız hükümet ekonomik sıkıntılarla mücadele edebilmesi için yetersiz idari araçlara sahip olmuştur. 1930'da Merkez Bankası'nın kurulmasıyla seyreden döviz kontrolünün sağlanması gibi adımlar atılmıştır, fazla etkili ve kapsamlı idari yapılanmaya ihtiyaç duyulmuştur. Devletin ekonomiye doğrudan müdahalesini sağlayan İktisadi Devlet Teşekkülleri Kanunu, 1933'te yürürlüğe girerken İkinci Dünya Savaşı öncesi dönemde ise ekonomik planlamaya önemin artışıyla, Sanayi Planlama Enstitüsü kurulup, faaliyete geçmesine rağmen gelişmeler aslında sınırlı sayıda sonuç vermiştir. 1927'de çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu, etkisiyle, Devlet teşviklerinden faydalanan firmalar, tüm sanayi işçilerinin dörtte birini istihdam etmiştir. Sanayicilerin, kartelleşme girişimiyle aşırı üretimden kaçınıp, kar oranını korumak ve kredi imkânı

isteyen sanayicilere, hükümet hem fiyat tespiti ve rekabeti önlemeyi amaçlayan birliklerin kurulmasına izin vermiştir ve İş Bankası gibi kurumlardan destek görmüşlerdir. Sanayi sektörü krizden faydasını sürerken, işçiler gelir dağılımı açısından bir hayli sömürülmüştür. Yani ekonomide büyüme, küçük işletmelere zarar sağlarken, büyük firmaların yararına olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beliren Türkiye'de devletçilik politikaları güç kazanmıştır, 1932 ile 1939 yılları arasında sanayileşmede iyileşmeye yarsa da savaşın başlamasıyla üretimde düşüşe maruz kalınmıştır. Olaylar neticesinde dış pazarlara ihracata zorunlu kalan Türkiye'de yerli üretim biterken ve enflasyonun artmasına sebebiyet verdi. Savaş döneminde devlet, CHP'nin iktidara getirdiği Milli Korunma Kanunu yasası ise ekonomide tam kontrol sağlamıştır ve savaş yıllarında Türkiye, tarafsız kalmış olsa dahi Mihver Devletleri ilişkisi beraberinde, Almanya'ya olan bağımlılığı aslında bir ekonomik yarar sağlamamıştır, özel tüccarlara yaramıştır. Savaş döneminde bürokrasi ve burjuvazi arasındaki ittifak bozulmaya yolunda ilerlerken, Karaborsa ile spekülasyonlar nedeniyle olumsuzluklar beraberinde gelmiştir.

Popülizm ve Demokrasi

1950'lerde Türkiye'de siyasi değişim yaşanmıştır, popülist siyaset etkisini göstermiştir. Popülist siyasetçiler, ekonomik ve dini özgürlük söylemiyle halk desteği kazanmıştır ve demokratik süreçleri etkilemiştir. Küçük üreticilerin ve köylülerin ekonomik kalkınmadan yararlanma düşüncesi, popülist siyasetçilerin pazar odaklı söylemlerine denk düşmüştür.1950'lerde Türkiye'de devletçi geleneğe karşı pazar ekonomisi vurgulanmıştır ve kapitalizmin önündeki engellerin kaldırılması talep edilmiştir .Tarımdaki genişleme, ekonomik büyüme, gelir artışı ve ihracat artışı benzeri ekonomik gelişmeler beraberinde yaşanmıştır.1960 yılında gerçekleşen askeri darbenin ithal ikamesi politikalarının ortadan kalkmasına sebep olurken , kapsamlı bir sanayileşme politikası belirlemiştir.1950'lerde siyasetin seçkinlerin kontrolünde olduğu dönemden, çok partili siyasi sistemin ve genel oy hakkının etkisiyle halkın siyasete dahil olduğu bir döneme geçiş yaşanmıştır. Popülist söylemler, ekonomik, dini özgürlük vurgusuyla halk desteği kazanıp demokratik süreçleri etkilemiştir. Popülist siyasetçiler, meclisin temsil yetkisini sorgulamıştır ve kendi siyasi hareketlerinin halkın iradesini yansıttığı bir sav öne sürmüşlerdir. Muhalefetin platformunda temel; ekonomik özgürlük vurgusu, burjuva sınıfının bürokratik kontrolün sınırlanmasını ve devlet müdahalesinin azaltılmasını, din özgürlüğü ise merkezi ideolojik baskılara karşı yerel gelenekleri savunmayı amaçlamıştır. Keyder için popülist siyaset, geniş halk kitlelerini temsil ettiği iddiasıyla demokratik bir görünüş sergilese de ,popülizmde vurgulanan millet iradesi, bazen siyasi tartışmalara ve meclis çalışmalarına engel olup popülizm, demokratik süreçleri sınırlama ihtima-

linde olmuştur.19. yüzyılda Türkiye'yi yöneten sınıf olarak bürokrasi, toplumsal dönüşümü kontrol etmek için burjuvaziyle ittifak kurmuş ve yoksul köylülerle yeni bir ittifak kurma girişimiyle ,toprak reformuyla desteğini sağlama çabasına rağmen başarısız olmuşlardır. Keyder, devlet mülkiyeti olmadan tam bir devrimin gerçekleşmeyeceğini ve daha adil bir toplumsal yapıya ulaşmayı hedeflerken, bürokrasinin özel mülkiyetin kutsallığına sınırlandığı ve kapitalist ekonomik sistemin temel unsurlarının sorgulanması ve dönüşümünün gerektiği düşüncesindedir. Kore Savaşı'nın yarattığı tarımsal büyüme ve gelişmeyle, nihayetinde genel ekonomik büyüme sağlanmıştır, kişi başına gelir yükselmiştir ve ihracat artmış iken 1954 yılında ise hava koşulları ve dünya fiyatları tekrar düşmüştür. Bu azalma temel bir değişikliğin habercisi olmayarak, Türkiye'de korumacılık ve içe dönük ekonomi etkisini devam ettirmiştir. 1950'lerin sonunda enflasyonist büyüme maliyetleri ortaya çıkmıştır, Türkiye'nin dış ticaret rejimi, devletçi kontrol tedbirlerini yeniden benimsemiştir. İthalat kısıtlanmıştır ve tüketim mallarının payı azalmıştır. Bu durum, yerli sanayiye iç pazarda üretim yapma teşviki sağlamıştır. Enflasyon ve korumacılık, sanayi sektörünün büyümesine katkıda bulunarak, sanayinin milli gelir içindeki payı arttırmıştır. Tarım sektöründen şehirlere göçün artması, kırsal kesimden şehirlere doğru bir nüfus akışını tetiklemiş, şehirlerdeki sanayileşme ise daha fazla iş imkanı sağlamıştır ve toplumun ekonomik yapıdaki dengesi değişmiştir.

İthal İkameci Sanayileşmenin Ekonomik Politikası

1950'lerden sonra, ferdi teşebbüse ve piyasa odaklı bir toplum modeli gelişmiştir ve ekonomik çıkarlar, ekonominin temel biçimini değiştirmeyi zorlaştırmıştır. Bürokrasi ve askerlik, Menderes rejimine karşı bir tutum sergilerken, restorasyoncu bir yaklaşım görünürlüğü oluşmuştur. 1960'a gelindiğinde, küçük üreticilere dayalı bir pazar toplumundan kapitalist bir topluma tam geçiş ile sınıf farklılaşması hala gerçekleşmemiştir ve beraberinde getirdiği sonuçlar, restorasyoncu değil özünde dönüşümcü bir yaklaşımı beraberinde getirmiştir. Ekonomik politikalarından yararlanan gruplar arasında ise sanayiciler ve örgütlü işçiler öne çıkmıştır. Darbenin ardından kurulan birikim modeli, yirmi yıl boyunca köklü dönüşümler geçirmeden ve başarılı bir şekilde işlemiştir. Aydın ve işçi sınıfının da desteklediği bu birikim modeli, dış dünya ile yapılan pazarlıkların sonucunda görünür olmuştur. Yeni birikim modelinin burjuvazi için önemli etkileri ilk olarak, kıt iktisadi kaynakların (döviz ve kredinin) politik mekanizmalar aracılığıyla tahsisi ve gelirin yeniden bölüşülmesi umuduyla toplumsal yumuşama ve iç pazar oluşturma amacı olmuştur. Devletin ekonomiyi düzenlemesindeki yeni boyutlar, küçük burjuvazi ve küçük sermayenin ihtiyaçlarına denk düşmediğinden kaynaklı olarak, idari ve siyasi alanlar arasında gerilim baş göstermiştir. Model, kıt

iktisadi kaynakların politik mekanizmalar aracılığıyla tahsis edilmesini ve gelirin yeniden dağıtılmasını içermiştir. Devlet otoritesi, pazarın rolünü azaltarak kar arama sürecine ekonomi dışı etkenlerin girmesine neden oluyordu ve bu durum azami kazanç ve birikim arayışını olumsuz etkilemiştir.

1960 darbesinin getirdiği kurumsal yenilikler arasında, darbenin asıl amacı olan seçkin teknokratlardan oluşan Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması yer almaktadır. Bu teşkilat, ekonomiyle ilgili bakanlıklar üzerinde geniş yetkilere sahip olmuştur ve kıt kaynakların tahsisi ve sübvansiyonlu kredilerin onayı gibi konularda etkili bir rol oynamıştır. Bu gelişmeler aynı zamanda sanayi burjuvazisinin en üst düzey idari pozisyonlara erişmesini sağlamıştır. Yeni anayasa ve sonradan çıkarılan kanunlar, işçilere sendikalaşma, toplu pazarlık ve grev hakları gibi imkanlar ile işçi sınıfının gücünü güçlendirmiştir. Yeni anayasa ve denge sistemleri, idari işlevlerin politikleşmesine ve bürokrasinin zedelenmesine sebep olmuştur. Hükümetler, katı bir pazar ideolojisine sahip geniş bir seçmen tabanının desteğine rağmen, yapısal belirleyiciler ve kurumlar nedeniyle tekeli düzenleme paradigmasının sınırları içinde hareket etmek zorunda kalmıştır. Sanayi burjuvazisi ideolojik olarak baskın olamasa da, devlete baskın olmasından kaynaklanan gerilim, 1960-1980 dönemindeki ideolojik ve siyasi mücadelelerin temelini meydana getirdiği söylenebilir. Genişleme sürecinde, modern sanayi iş alanı artmıştır, hizmet sektörü ve küçük üreticilerden oluşan bir nüfus belirginleşmiştir, üretim araçlarının ve pazarların sağlanmasını gerekmiştir. 1950'lerden itibaren Türkiye'de yaşanan nüfus artışı, şehirlere göçün ve iş gücü potansiyelinin büyümesinin yanı sıra, iç pazarın genişlemesini sağlamıştır. Teknoloji transferi konusunda ise Türkiye, özellikle patent ve marka anlaşmaları yoluyla teknolojiyi kullanma eğiliminde olmuştur ve üretim sürecinde yabancı sermayenin etkisi daha az belirgindir. Türkiye'nin tüketim kalıbı, ithal girdi kullanan bir üretim modeline bağımlı olmuştur, devamında döviz sağlanması ve pazarın yaratılması, birikim sürecinin devamlılığı için önemli unsurlar olmuştur. Devletin gelir bölüştürme mekanizmalarıyla bu sürece ve iç pazara katkı sağlarken, kendi özerkliğine sınır koymuştur. İşçi sınıfının örgütlendiği sektörlerde ücretlerin artması, bazı dönemlerde askeri müdahale ve grev yasakları ile gerilemiştir. Yüksek ücret alanları genellikle büyük ölçekli, yabancı sermayenin olduğu sektörler ve teknolojik olarak gelişmiştir. Keyder'e göre, yapıyı ekonomik açıdan etkileyen bir faktör de kentsel göç sürecinin sonucunda ortaya çıkan gecekondu yerleşimleridir. Bu yerleşimler, devlete ait topraklarda yapılan ve devletin toprak işgalini kabul ederek tapu alarak ve bölgeleri meşrulaştırarak oluşturulan yerleşim alanlarıdır. Zaman içinde gelişen gecekondu yapılar haline gelmiş ve ev sahipleri, evlerinin değerinin farkında olarak cari gelirlerinin bir bölümünü tüketim için harcamıştır ve iç pazara katkıda bulunmuşlardır.

Burjuva İdeolojisi Neden Yükselmedi?

Keyder analizine göre, Türkiye’de burjuva ideolojisinin yükselmemesinin önemli bir nedeni, ülkenin tarihsel sürecinde burjuvaziye dayalı bir toplumsal yapı oluşturamamasıdır. Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşü ve Cumhuriyet dönemiyle birlikte burjuva sınıfının siyasi alanda örgütlenme ve kendini gösterme imkanının olmaması da bu durumu etkilemiştir. Türkiye’de ekonomik politikadaki var olan eğilimler burjuvaziye devlete bağımlı yapmıştır, muhalefetini basitleştiren süreç olmuştur. Ülke de toplumsal hareketlerin ve sivil toplum kuruluşlarının pasifliği, burjuva sınıfının örgütlenme imkanlarına da olumsuz etki etmiştir. Cumhuriyet döneminde gerçekleşen reformlar, toplumsal muhalefetin etkisiyle ortaya çıkmamıştır ve genellikle yukarıdan bir yönlendirme olmasından ötürü, demokrasi yerine işleyen parti merkezli rekabet, katılımcı, mücadeleci burjuva ideolojisi fırsatı doğmamıştır. 1950 seçimlerinde Demokrat Parti’nin (DP) anti-elitist zaferi ve köylülüğü pazarla bütünleştirilme hedefi, liberal karşıtı, ideolojiyi şekillendirebilecek popülist bir çizginin varlığını göstermiştir. Halkın çoğunluğunun 1960 darbesini CHP lideri İnönü ve onun temsil ettiği bürokratik geleneğiyle ilişkilendirmesine sebep olmuştur. CHP ise sosyal boyutlu politikalar uygulamasına rağmen eski bürokratik imajından kurtulamamıştır, Adalet Partisi’nin (AP) ise DP geleneğinin mirasçısı olarak ortaya çıktığı hem küçük burjuvazi hem köylülerin yanı sıra bir de yeni şehirli kesimi hedeflese de, 1970’lerde ekonomik büyümenin yavaşlamasıyla, AP’nin popülist başarısı da azalmıştır.

Keyder, 1970’lerde Türkiye’deki radikal siyasi hareketleri sol, faşist sağ ve İslamcı olarak üç ana başlık altında incelemiştir. Sol hareketler, anti-emperyalist ve anti-komprador bir duruş sergileyerek ve Latin Amerika’dan gelen gruplar da dahil olmak üzere Türk burjuvazisini komprador olarak nitelendirerek, milliyetçiliklerini vurgulamışlardır. Sol hareketler, devletçi milli kalkınmaya öncelik vermiştir. Ancak, Keyder için bu hareketin siyasi stratejisi yanlış yönlendirilmiştir ve işçi sınıfına hitap etme konusunda zayıf kalmıştır. “Söl, az gelişmişlik analiziyle, bilinen sosyalist amaçlardan ayrılmasını meşrulaştırıp, anti-emperyalizm programı ile de devletçi milli kalkınmaya öncelik tanıyordu. Sol teorisyenlerin Marksist kaynakların mirası üzerinde hak iddia etmelerine rağmen, solu Kemalist radikalizme bağlayan sürekliliği görmek hiç de zor değildi” (Keyder, 2015:252). Faşist sağ ise Turancılık, anti-komünizm ve anti-materyalizm gibi temalar üzerinde durmuştur ve Kemalizm’i savunmada daha az etkili olmuştur. Her iki hareketin de kökenleri cumhuriyet dönemi milliyetçiliğine dayanmaktadır. Faşist sağ ise Turancılık, anti-komünizm ve anti-materyalizm gibi ideolojilere odaklanmıştır. Keyder’e göre Türkiye’deki faşist ideolojinin kökleri, cumhuriyetçi milliyetçilikle bağlantılıdır. Faşist hareket militarist bir tavır benimseyerek milli bağımsızlığı savunmuştur. Sol hareketler içinde çeşitli fraksiyonlar ve ideolojik ayrılıklar

ortaya çıkmıştır, sekterlik eğilimi göstermiştir. Faşist sağ ise sembolik terimlerle ifade edilen ideolojilerle hareket etmiştir ve gelenekçi bir yapıya sahip olmuştur.

Krizin Dinamiği

İthal ikamesi politikayı gerçekleştiren devletler, sanayi gelişimi için teknoloji, sermaye malları ithal etmiştir, bu politikaların seçici koruma stratejileri olarak ve ithalat kapasitesinin sanayileşme hızını belirlemiştir. Kapitalist ekonomilerde, klasik kriz eğilimleri olarak düşük tüketim ve azalan kar oranı sonuçları yaşanırken, ithal ikamesi politikaları bu sonuçları önleyerek iç pazarı meydana getirip, sanayicilerin yüksek kar marjlarıyla birikimini sağlamıştır, sanayicilere sağladığı sübvansiyon devlet teşebbüsleri, himaye politikalarıyla sanayiciler ayrıcalıklı bir konuma gelmiştir. Düşük ücretli küçük işletmelerle modern sanayi arasındaki eşitsiz mübadele ilişkisi ve imalat sektöründeki dualiteye dayalı olarak gelişen bu süreç, daha sonra gerçekleştirilen liberalleşme politikalarıyla birlikte üretim sürecini dışa açmıştır ve yerli sanayi sektörünü uluslararası rekabete maruz bırakmıştır. Bu durum, daha önce elde edilen ithal ikame politikalarının başarılarını geri almıştır. Türk lirasının resmi değerinin, piyasa değerinden daha yüksek tutularak, karaborsadaki döviz kurları resmi kurların üzerine çıkarılmıştır. Dövizin kıt olduğu bir ortamda, dövizin ithalatçılara pazar mekanizması yerine bürokratik mekanizma aracılığıyla tahsis edilmiştir. Türk lirası, yerli sanayicilere yüksek karlar sağlarken, tarım sektörü ve ihracatçılar gibi diğer grupları olumsuz etkilemiştir ve beraberinde bürokrasinin pazar üzerindeki kontrolünü artırmıştır ve ekonomik karar verme mekanizmasını politize etmiştir. Türk devleti ve burjuvazisi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında itibaren Türkiye'nin kapitalizmin gelişmesi için yabancı finansmanın gerekliliğine inanmıştır ve coğrafi konumu (Sovyetler Birliği ile olan sınırı, NATO'nun güney kanadındaki konumu) ile Avrupa'nın periferisinde konumlanma potansiyeline sahip olduğu için, Avrupa merkezinin etkisine girebilecek bir ülke olarak görülmüş, dış finansman kaynaklarına yakın olmuştur. Türkiye'nin dış finansman kaynakları, ihracatından daha fazla olduğu için yabancı fonlar, iç tüketim ve yatırım için kullanılabilir satın alma gücünün bir ölçüsü olarak kabul edilmiştir. Türkiye'nin dış finansman ihtiyacını karşılamak için ABD hükümeti ve uluslararası finans kuruluşlarından, hibe kredi ile kaynak sağlanmıştır. Dış finansmanın yanı sıra işçi dövizleri ve turizm gibi faktörlerin de Türkiye'nin ekonomik kaynaklarına etki etmiştir. 1960'larda Türkiye'nin Avrupa ekonomisiyle bütünleşme sürecinde işçi göçü yaşanmıştır. İşçi dövizleri, bu dönemde Türkiye'nin serbest döviz imkanlarına kavuşmasıyla, ithalatının finansmanında önemli bir rol oynamıştır fakat 1974'ten sonra işçi dövizlerinde azalma, Türk işçilerinin işlerini kaybetme telaşıyla daha az döviz transferi

yaşanmıştır ve Türkiye'deki ekonomik politikaların etkisiyle, doların resmi ve karaborsa kuru arasındaki farkın artması da işçi dövizlerinin azalmasına neden olmuştur. 1971 yılında askeri müdahaleyle, parlamenter modelin yeniden tesisi gerçekleşmiştir ve Ecevit ve CHP istikrarsız bir yönetim gerçekleştirmiştir. Daha sonra ise Milliyetçi Cephe koalisyonu kurulmuş, tüm sağ kanat partiler hükümette yerini almıştır. Siyasi rekabet ve istikrarsız yönetim, hükümetlerin mevcut durumu devam ettirmesiyle, Kıbrıs meselesi ve petrol fiyatlarındaki artış döviz bulmayı daha da zorlaştırmıştır. Yunan cuntasının Kıbrıs'ta sağcı bir darbe düzenlemesi üzerine, Ecevit hükümeti Kıbrıs'ın kuzeyini işgal etmiş ve diplomatik düzeyde karışıklıklara yol açmıştır, Batılı devletler ile özellikle ABD'nin Türkiye'ye sağladığı yardımları kesmesine bir aracı olmuştur. 1978-1979 yıllarında döviz kıtlığı zirveye ulaşmıştır ve hükümetler sübvansiyon programlarını devam ettirmiş bu da kaynakların adil bir şekilde dağıtılmasını engellemiştir ve ekonomik dengesizlikleri arttırmıştır. Türkiye'nin dış borçları artmıştır, faiz oranları ve döviz kıtlığı nedeniyle yabancı kredilere başvurulmuştur ve bu sebepler 1970'lerin sonunda Türkiye'nin ekonomik krize girmesine yol açmıştır. 1979-1980 yıllarında yaşanan siyasi ve ekonomik istikrarsızlık hali, sonunda 12 Eylül 1980 askeri darbesine yol açmıştır. Ekonomik reformlar ve yapısal dönüşümler gerçekleştirilmiştir ama sosyal adalet ve gelir eşitsizliği gibi sorunlar devam etmiştir.

“Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne”

Bu makalelerde, Keyder tarafından, Osmanlı İmparatorluğu'nun (Memalik-i Osmaniye'nin) çözülme süreci, siyasi ve toplumsal potansiyelleri, projeleri ve ortaya çıkan sonuçları ve imparatorluğun en büyük varisi olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, işleyişi ve sınıf dengeleri hakkında değerlendirmeler bulunmaktadır. Ulus-Devlet başlığı sonrasında ise, küreselleşme süreci çerçevesinde ulus-devletlerin egemenliklerinin zayıfladığı bir dönem anlatılmaktadır. Bu dönemde Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti, dünya koşulları içinde üç farklı devlet biçimi olarak ortaya çıkmıştır ve bu devlet biçimlerinin toplumla, toplumdaki sınıflarla ve toplumsal değişimlerle ilişkileri ele alınmaktadır (Keyder,2003:10).

İmparatorluğun Sonu: Osmanlı İmparatorluğunun Gerileyişi ve Çöküşü

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü yapısal nedenleri iki temel model üzerinden açıklamıştır, bunlar; patrimonyal kriz modeli ve milliyetçi ayrılma modelidir. Patrimonyal kriz modeli; Osmanlı İmparatorluğu gibi klasik imparatorlukların temelde tarımsal bir yapıya sahip olduğunu ve vergi toplayan devlet görevlileri tarafından yönetildiğini varsayar. Bu modele göre, taşrada bulunan görevliler vergilerin bir kısmını kendi çıkarları için kullanabilir ve

yerel eşraf ile işbirliği yapabilirler. Milliyetçi ayrılma modeli ise imparatorluğun prekapitalist yapısını ve genişleyen kapitalist ekonomiyle olan ilişkilerini vurgular. Osmanlı İmparatorluğu tarımsal bir patrimonyal imparatorluk olduğu için servet birikimi bireylere teşvik edilmez, bu servetede el koyma hakkı vardır, bu yüzden bir güvence sağlanamamıştır. 18. yüzyılda Osmanlı topraklarında ayan sınıfının güçlenmesi, merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte, 19. yüzyılın başında Osmanlı Devleti yeniden merkezileşme çabalarına girişmiştir ve Anadolu ve Balkanlar'ın yakınında merkezi kontrolü yeniden sağlamıştır. Balkan milliyetçilikleri, büyük miktarlarda toprak kaybına neden olan 1877-1878 Rus-Osmanlı savaşıyla doruk noktasına ulaşmıştır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu topraklarının üçte birinden fazlasını kaybetmiştir. İmparatorluğun parçalanma nedenleri de artık bu tarihten önceki nedenlerle aynı değildir. Bu farklılığın iki önemli boyutu vurgulanmalıdır. Bunların ilki şöyle özetlenebilir: 1878'den sonra imparatorluk sınırları içinde kalan, oldukça kalabalık gayri Müslim gruplar, Rumlar ve Ermenilerdi iki grup toplam nüfusun beşte birinden fazlasını oluşturmuştur. İmparatorlukta bu etnik grupların çoğunlukta olduklarını ileri sürebilecekleri belirli bir bölge yoktur. Ermeni nüfusunun büyük bir kısmı Anadolu'nun doğu illerindeydi; geri kalanı ise Çukurova'da ve Anadolu'nun batısında (İstanbul dahil) yaşıyordu. Rum nüfusu ise daha çok Anadolu'nun batısında, İstanbul'da, Trakya'da ve Karadeniz kıyılarında bulunuyordu; ancak iç bölgelere ve Kapadokya'ya da dağılmış durumdadır. Başka bir deyişle, ayrılıkçı hareketler için artık coğrafi bir gönderge bulmak mümkün olamayacaktır. İkinci olarak, Tanzimat reformları eski düzeni yıkacak büyük bir dönüşüm anlamına gelmiştir (Keyder, 2003:30).Balkanlar'da kapitalist birikimin özel alan oluşturması, milliyetçilik hareketlerinin ortaya çıkışı, ticaret burjuvazisinin gelişimi ve imparatorluk içindeki ekonomik ve politik değişimlere tepki olarak gerçekleşmiştir. 19. yüzyılda milliyetçilikle ilişkilendirilen yeni zenginleşen grupların çoğunlukla gayri Müslimlerden oluşmuştur, Avrupa devletlerinden destek almıştır ve bu durum kapitülasyon rejimleriyle de ticarete katkı sağlamıştır. Tanzimat reformlarıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda politik ve hukuki değişimler gerçekleştirilmiş ve modernleşme süreci başlamıştır. Bu reformlar, bireylere yurttaşlık hakları, din özgürlüğü ve ekonomik faaliyetlerde özerklik gibi unsurları tanımıştır ve modern bir devlet yapısının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaretin genişlemesi ve ekonomik büyümenin gerçekleşmesiyle birlikte kırsal kesimdeki düşük düzey üretim yerini teknolojik değişimlere ve büyümeye bırakmıştır. Çeşitli etnik grupları barındıran Osmanlı 'dan, Yunan, Sırp ve Bulgar milliyetçilikleri gibi ulusal hareketler, ayrılma hedefini benimseyerek Avrupa devletlerinin politik, askeri ve mali yardımlarıyla desteklenmiştir. Aynı dönemde, toprak kayıpları ve göçler sonucunda Müslüman nüfusun gerilemiş-

tir ve göç olaylarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda etnik kimlik dengelerinin değişimi, ekonomik değişim ve kentleşmeyle yani toplumsal etkileşimin artmasıyla, etnik gruplar arası çatışmalar yaşanmıştır. Abdülhamit döneminde izlenen İslamcılık politikasının Arap nüfusuyla pekişmesi, İslamcılık da etnik ayrışmayı güçlendirmiştir, Müslüman sınıf ayrışmıştır.

Ulus-Devlet Kaçınılmaz mıydı?

Devlet için elit okullarda yetiştirilen Jön Türkler , “Bu grup, ekonomiyle ilgili konularda şaşkıncu bir biçimde bilgisizdi ve benzeri Üçüncü Dünya devrimci hareketleri içinde en az anti-emperyalist nitelik taşıyan hareketti. Jön Türkler, kendilerini, Avrupa'nın dayatmalarından duyulan rahatsızlığı ortaya koyan milliyetçiler olarak değil, Avrupa sahnesinin oyuncularını olarak görüyorlardı”(Keyder,2003:36). İttihatçılar asıl olarak merkezîyetçi bir yaklaşımı benimsemişlerdir, öncülerini evrensel hukuk normlarına, yurttaşlık haklarına, laikliğe ve bir ulus-devlete dönüşebilecekleri inancıyla hareket etmişlerdir. Balkan Savaşı, sonucunda imparatorluğun topraklarının büyük bir kısmı kaybedilmiştir ve Osmanlı Rumları Yunanistan'a göç etmesiyle Osmanlı 'da yaşayan farklı etnik gruplar arasındaki ilişkileri etkilemiştir. Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi, Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı ve Yunanistan'ın Girit adasını topraklarına katması gibi olaylar İttihat ve Terakki'nin güçlenmesine yol açmıştır. Prens Sabahattin liderliğindeki politik ve ekonomik liberal bir grup, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı ortaya çıkmıştır ve idari adem-i merkezîyetçilik ilkesini benimsemiştir. Bu grup, çeşitli etnik grupların özerk olduğu bir yapıyı desteklemiştir ve İttihat ve Terakki'nin üniter devlet tasarılarına karşı olmuşlardır.1912 seçimleri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki liberal ara dönemin sonunu getirmiştir. Seçimlerde şaibe ve baskılar yaşandığı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin seçimlere müdahale ettiği düşünceleri, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın başarısını engellemeye yönelik bir politika olarak görülmüştür. Özetleyecek olursak, hem Türk milliyetçiliğinin imparatorluk içinde güçlenmesine yol açan dış saldırılar, hem de Jön Türk devriminin, yukarıdan aşağıya modernleşme hedefine ulaşmak için merkezîyetçiliği esas alan gruplar tarafından gerçekleştirilmiş olmasıydı. Türk milliyetçiliğinin yükselişi, söz konusu koşullarda öteki milliyetlerin de benzer tepkiler vermesine yol açacaktır. Milliyetçilikler insanlığa büyük acılar çektirmiştir ve Türk milliyetçiliği de bu açıdan bir istisna değildir. Türk milliyetçiliğinin devlet oluşturma sürecindeki toprak talepleri büyük bir etnik temizliğe girişilmesi sonucunu doğurmuştur. Balkan Savaşlarını izleyen on yıl içinde imparatorluk parçalandı, dünya Wilson prensiplerine uygun olarak ulus-devlet temelinde yeniden biçimlendirilmiştir. Bugün artık ulus-devlet biçiminin hayal kırıklığı yarattığını söyleyebiliriz (Keyder, 2003:46).

Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Liman Şehirleri ve Politika

Liman şehirleri, imparatorlukların zayıfladığı ve modernleşme çabalarının yoğunlaştığı dönemde otonomi kazanmıştır. Bu şehirler, ticaretin ve küresel etkileşimin merkezleri haline gelmiştir. Modern devletlerin yükselişiyle birlikte liman şehirleri, merkezîyetçi otoritelerin kontrolü altına girmiştir. Liman şehirleri, Batı'nın yaşam tarzı, özgürlükler ve gösterişli yapısıyla toplumu kendine çekmiştir. Misyonerlik faaliyetleriyle eğitim, tıp, sosyal hizmet ve hayır işlerine katkıda bulunmuşlardır. Liman şehirleri ekonomik fırsatlar ve politik ayrıcalıklar sunmasının yanı sıra, farklı bir kültürel pratiği temsil etmiştir ve 19. yüzyılın ikinci yarısında modernizasyonun sembolleri haline gelmiştir. Şehirler imparatorluğun geri kalanından değişik ekonomik, sosyal ve kültürel pratiklerini sürdürebilmek için devlet bürokratlarıyla pazarlık yaparak özerkliklerini korumuşlardır. İmparatorluk ile dünya ekonomisi arasındaki etkileşim, yerli ve yabancı Hristiyanlar aracılığıyla gerçekleşmiştir ve özellikle Anadolu'nun piyasaya yönelik ekonomisi, çoğunlukla küçük üreticilerden oluşmuştur ve Hristiyan tacirlerin bu üreticileri piyasa taleplerine yönlendirmiş, dolayısıyla ticaret büyük ölçüde Hristiyanlar aracılığıyla gerçekleşmiştir. Liman şehirlerindeki etnik çeşitlilikle hızlı ekonomik değişim, sosyal bölünmelere ve çatışmalara yol açmıştır. Milliyetçilik ideolojisinin yükselmesi ve onun dışında kültürel farklılıkların yanı sıra, eğitim, cemaat örgütlenmesi, tüketim alışkanlıkları ve batılılaşma gibi faktörler de farklılaşmayı tetiklemiştir. Bu durum, sosyo-politik bir düzenin oluşturulmasını zorlaştırmıştır. 19. yüzyılda Osmanlı reformlarının modernleşme çabalarıyla, reformların yerel seçkinlerin bağımsızlığını arttırıp bir liberal devlet çerçevesi öngörülse de reformlar yetersiz kalmıştır. "Dünyayı liman şehirleri aracılığıyla modernleştirip asimile etmeyi amaçlayan 19. yüzyıl dünya düzeninin tam tersini, tarihsel bir proje olarak milliyetçilik temsil ediyordu Ulusal devletlerin kurulmasıyla liman şehirlerinin otonomisi yönündeki istekler anlamını yitirdi" (Keyder,2003:66).

Ulus -Devlet

Türk milliyetçiliği, 19. yüzyılın geç kalan milliyetçilikleri arasında Alman modeli etkisiyle çıkmıştır. Farklı etnik gruplardan bir araya gelen Osmanlı elitlerinin ortak amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmadan modern dünyaya uyum sağlaması olmuştur. Birinci Dünya Savaşı ile imparatorlukları modernleştirme çabası sona ererken, milliyetçi akımlar belirmiştir. Türk milliyetçiliği belirli bir sosyal tabana sahip olmamıştır, ticaret grupları ve yeni zenginleşen tüccarlar çoğunlukla Rumlar ve Ermeniler olduğu için, Türk-Müslüman elit içinde, benzer bir ekonomi tabanlı rakip Türk eliti ortaya çıkmamıştır. "Türk" tanımının imparatorluk ve imparatorluk nüfusu üze-

rinde dışarıdan empoze edildiği ve Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu'nun Türklerin diğer halkları boyunduruğu altında tuttuğu şeklinde bir algı bulunmuştur. Türk milliyetçiliği, elitlerin politik bir tercihi olmuştur; örneğin Akçura'nın milliyetçiliği başlangıçta Rus İmparatorluğu'na karşı bir tavır olarak ortaya çıkmıştır ve Pantürkist nitelik taşımıştır. Ziya Gökalp ise milliyetçiliği politik bir tercih olarak görmüş ve Türklüğün gelecekteki devlette birleştirici bir bağ olarak rol oynayabileceğine inanmıştır. Tekin Alp için ise Pantürkizm entelektüel bir deneyimden öteye gitmemiştir.

Balkanlar'dan göç eden Müslümanlarla, bölgedeki diğer etnik gruplar arasında çatışmalar yaşanmıştır ve bu çatışmalar etnik milliyetçilik duygularını körüklemiştir. Türk milliyetçiliği, etnik bir ulusal anlatıyı tercih etmiştir ve geride kalan heterojen nüfusu homojen olarak temsil edebilmek için Türklük kavramını oluşturmuştur. Bunun sonucunda Rum, Ermeni ve Arap etnik gruplarının varlığı görmezden gelinmiştir. Gelişmelerle birlikte ortaya çıkan az ömürlü "Türk Tarih Tezi" yaklaşımı, Türklerin Orta Asya'dan göç ederek Anadolu'ya yayıldığı düşüncesini benimsemiştir ve diğer etnik grupların tarihine ilişkin tartışmalara sınırlamalar getirmiştir. Türkiye'de milliyetçi tarih yazımı, Devlet, Türk milliyetçiliği mitini desteklemek amacıyla bazı unsurları unutturma çabası içine girmiştir. Bu çaba, etnik temizliklerin inkar edilmesiyle birlikte Türk milliyetçiliği mitinin Türkiye'deki gayri Müslim nüfusu tanımamayı hedeflemiştir. Türkiye Cumhuriyeti döneminde, İstanbul'un Osmanlı mirası ve Bizans geçmişiyle çelişkili bir ilişkisi vardır. Ankara'nın bozkır yaşamı ve Türklük vurgusu öne çıkarılırken, İstanbul'un çok kültürlü ve heterojen yapısı içinde bulunan Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler gibi farklı etnik gruplar göz ardı edilmiştir.

Yeni Ulusun Coğrafyası

Keyder bu bölümde, Türk milliyetçiliğinin kuruluş mitini ve coğrafya ile ilişkisini detaylı bir şekilde analiz etmektedir. Türkiye'nin denizle ilişkisinin sınırlı olmasının temel nedeni, Osmanlı döneminde denizciler, balıkçılar ve deniz ticaretiyle uğraşanların çoğunlukla Türk kökenli olmaması düşüncesiyle beraber, deniz ticaretinin ve deniz taşımacılığının gelişmesinin zaman almasıdır. Bu durumda, kıyının Rum bölgesi olarak değerlendirilmesi ve Türk kökenli olmayan kesimlerin denizcilik faaliyetlerine daha yatkın olması gibi faktörler etkili olmuştur. Milliyetçilik odaklı bir atmosferde, bazı coğrafi mekanlara ve unsurlara kuşkuyla yaklaşılmıştır. İzmir gibi kozmopolit şehirler, farklı kültürel ve etnik gruplara ev sahipliği yapması nedeniyle kuşkuyla bakılmıştır, İzmir çoğunluğu oluşturan gayri Müslim ve yeni yerleşen yabancı nüfus yüzünden "gavur İzmir" olarak nitelendirilmiştir. Anadolu'nun tarihi ve sembolik ağırlığının göz ardı edilerek

Ankara'nın başkent olarak seçilmesi; " Başkent, tarihi sıfır noktasından başlatmak için, pek bir özelliği olmayan bir Anadolu kasabasına taşınması bile, yeni devlet projesini, tarihten ve simgesel ağırlıktan yoksun soyut bir mekanda hayata geçirme arzusunun göstergesidir" (Keyder,2003:86). Devamında, yer adlarının değiştirilerek Türkçeleştirilmesi ve Türklere ait olmayan eski isimlerin ortadan kaldırılması, Anadolu'da geçmişi es geçip, yeni bir başlangıç çabasını göstermiştir. Keyder için, Türkiye'deki milliyetçi yaklaşım, coğrafyayı göz ardı ederek geçmişi reddeden bir tutum sergilemiştir. Bu sebeple ülkede bir ait olmama ve geçicilik duygusu yaratmıştır, sürekli bir savaşla savunulması gereken bir vatan algısı oluşturmuştur. Türkiye'deki coğrafi reddin bir ait olmama ve geçicilik duygusu yaratmasından kaynaklı da, ülke sürekli bir savaşla savunulması gereken bir vatan olarak görülmesine yol açmıştır. Çünkü Milliyetçilik, tehlikelerle karşılaşıldığında tetikte olmayı ve vatanın korunması için gerekli olduğunda silaha başvurmayı anlayışı, Türkleri bu topraklardan atmak isteyen düşmanlarla çevrili oldukları düşüncesi üzerine kurulmuştur. Milliyetçiliği destekleyen kahramanlık şiirleri ve milli marşlar da bu düşüncüyü pekiştirmektedir. Özetlemek gerekirse Türkiye'deki milliyetçi yaklaşımı coğrafyayı göz ardı etmiş, yerel kahramanlığı öne çıkarmıştır ve ulusal kimliğin inşa edildiği vurgulanmaktadır. Bu yaklaşımı etnik bir karaktere bürünüş ve soyut bir mekanal boyuta dayanmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra vatandaşlar çoğunlukla milliyetçilik duygusuna ideolojik değil ve milliyetçiliğin öğretilmesi gereken bir duygu olduğu düşüncesiyle yaklaşmışlardır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda ortak deneyimin 1915-1923 yılları arasında ülkenin Hristiyan nüfusunun yok olması, Cumhuriyetçilerin bu deneyimi bastırarak ve unutturarak icat edilmiş bir milliyetçilik versiyonunu benimsemişlerdir. Bunun yerine, Yunan ordusuyla yapılan savaş bir kurtuluş savaşı olarak yüceltilmiş ve bazı versiyonlarında sömürgeci güçlere karşı verilen anti-emperyalist bir savaş olarak sunulmuştur. Türk milliyetçiliğinin araçsal bir nitelik taşımıştır ve modernleşme için kullanılmıştır. Son olarak; ulusal mirası, yapaylığı çok bariz olan bir tarihe indirgeyen kuruluş mitinin seçilmesi, 'anavatanın coğrafyasızlaştırılması ve yakın geçmişin ortak deneyimlerini oluşturan gelişmelerin özenle unutturulmaya çalışılması, Türk milliyetçiliğini son derece kısır hale getirmiştir. Eğer "milli mücadele" , geniş bir katılımı, daha uzun bir süre devam etmiş ve gerçekten sömürgecilik karşıtı nitelik taşımış olsaydı, milliyetçiliğin laik ve modernleşmeci versiyonunun kitlelerden uzak ve araçsal özelliklerden kurtulması ve daha farklı bir içerik kazanması için daha çok fırsat doğardı (Keyder,2003:94).

Nüfus Mübadelesi ve Türkiye Cumhuriyeti

Nüfus mübadelesi öncesinde Türkiye, sivil toplum kuruluşları yetersiz daha otokratik bir devlet iken mübadele ile birlikte Türkiye ulus-devlet ideolojisine daha fazla yönelmiştir, modern öncesi devlet geleneği canlanmıştır, Yunanistan ise bu ideolojide Türkiye'den daha önde bir konumda olmuştur. Yunanistan'a yerleşen Anadolu Rumlar, sayısal ve sosyal olarak büyük bir etki yaratırken, Türkiye'ye yerleşen Müslüman göçmenlerin etkisi daha sınırlı kalmıştır. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin modernleşme süreci politik elitlerin, uluslararası etkiye kayıtsız kalmasıyla Patrimonyal bir yönetim ile devlet modernleşme yolunda rasyonelleşen bürokrasiyle, liberal bir yol izlemiştir, sivil toplum, vatandaşlık ve hukuk düzenini ele alan bir merkezileşme çabasına girmiştir. Osmanlı, emperyalist etkilerin ve üstten aşağıya modernleşmenin, devlet-toplum ilişkilerinin niteliğini değiştirmede, birbirini güçlendirdiği bir dönemi yansıtmaktadır. Osmanlı'nın kendini sınırlayan düşüncesiyle, denk düşmeyen sosyal burjuvazi, haklarını güvenceye almak istemiştir fakat 1. Dünya savaşı sonrası, nüfus hareketleri bu düşüncüyü olumsuz etkilemiştir. Osmanlı toprak mülkiyeti her zaman sorunlu olmuştur ve devletin, sorgulanamaz yapısı ve keyfi istediği mülkiyete el koyabilmesi nedeniyle toprak sahipliği yerel güç dengelerine bağlı kalmıştır. Politik, ekonomik süreçlerin önüne geçmiş dolayısıyla, dağıtım sistemi; Patrimonyal yapıyı canlandırmıştır, Osmanlı dönemindeki liberal eğilimi tersine çevirdiği gibi kapitalist mülkiyet anlayışının gelişmesinin de önünü kesmiştir. Ermeni ve Rumların topraklarını terk etmeleri veya zorla göç ettirilmeleri ile topraklar yerel düzeyde güçlü veya politik bağlantıları olan kişilere geçmiştir.

Nüfus hareketi ve nüfus mübadelesi sonucunda ülkenin ekonomik ve sosyal olarak en modernleşmiş katmanı ülkeden uzaklaşınca, Müslüman işadamları devlete daha fazla bağımlı hale gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde de yukarıdan aşağıya modernleştirici milliyetçilik benimsemiştir ve devlet, ulusal birlik ve beraberlik riskli sınırları belirleyerek ulusun tablosunu çizmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun dönüşüm sürecinde etnik homojenleştirme; Hıristiyan nüfus göç ettirilerek, Müslüman nüfusla mübadele yapılmıştır. Bu olayların resmiyette ve ulusal hafızada bastırılmasıyla, Türkiye Cumhuriyeti'nin oluşumuyla birlikte Türk olmayan nüfusun varlığı es geçilmiştir. 1923 yılında yapılan nüfus mübadelesinin, Ermeni tehciri ve kırımıyla birlikte, yeni Türk kimliğinin oluşmasındaki en önemli girdiyi oluşturduğu söylenebilir. Türk ulus-devleti üzerindeki kalıcı etkileri açısından, bu iki olayın paralel sonuçları olmuştur: Söz konusu olaylar, etnik olarak 'temizlenmiş' bir Türk coğrafyasının yaratılmasını sağlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti, bu zorunlu nüfus hareketlerinin bir sonucu olarak, görece homojen bir nüfus temelinde veya homojenlik iddiasının en azından çok da kuşkuyla karşılanmayacağı bir temel üzerinde kuruldu (Keyder,2003:97).

Güney Avrupa Modernitesi ve Değişim

Güney Avrupa toplumlarının tarihi, Kuzey Avrupa'da ortaya çıkan moderniteyle karmaşık bir ilişki içinde gelişmiştir. Kuzey modernitesi, özerk bireyin ve liberal idealin önemini vurgularken, Güney Avrupa'da geliştirilen alternatif modernleşme eleştirisi, daha esnek bir yaklaşımın gerekliliğini savunmuştur ve moderniteyi sadece ekonomik ve idari değişimlerle sınırlı bir şekilde ilişkilendirme eğilimine karşı çıkmıştır. Güney Avrupa modernleşmesi ise genellikle Kuzey Avrupa'ya tepki olarak şekillenmiştir. Devletin modernleştirilmesi, güçlü devletin oluşturulması ve ulusal yönetimin etkin bir şekilde kurulması teşvik edilmiştir. Güney Avrupa'da modernleşme süreci, liberal ideallere karşı olan muhalefetin hâkim olduğu ve devlet-merkezli bir yaklaşımın benimsendiği bir döneme denk gelmiştir. Devlet ekonomi üzerinde daha fazla kontrol sağlamıştır, milliyetçilik, korporatizm ve otoriter devletçilik gibi ideolojileri ön plana çıkarmıştır. Güney Avrupa'da refah sistemleri, devletin yapılanışını ve anti-liberal pratikleri yansıtmıştır. Enformel ekonomi, devletin kontrol ayrıcalıklarından vazgeçme isteksizliği ve piyasanın serbestçe işlemesine izin verilmemesi gibi faktörlerin etkisi altında gelişmiştir. Bu durum, resmi ekonomik verilerin, gerçek durumu tam olarak yansıtmamasına neden olmuş ve Güney Avrupa'da devletin müdahaleci ve belirsiz bir rol oynaması, yatırımcılar için endişe verici bir ortam yaratarak, yasal öngörülebilirliği azaltmıştır. Güney Avrupa'daki kalkınmacı diktatörlüklerin ekonomik gelişme ve ulusal birlik hedefleri, modernleşme çabalarının bir ölçüde başarılı olsa da, diktatörlükler ekonomik ve siyasi liberalizm yerine devletçi politikaları tercih etmiştir. Güney Avrupa ülkeleri olan İtalya, Yunanistan, Türkiye, İspanya ve Portekiz, İkinci Dünya Savaşı sonrasında , Amerikan varlığı ve Marshall Planı gibi faktörlerin etkisiyle modernleşme çabaları hız kazanmıştır. Güney Avrupa ülkelerinde devlet ekonomi kontrolünü planlama kurumları ve devletleştirilmiş bankalar gibi araçlarla sağlamıştır Güney Avrupa'daki sosyal politika programları ile gruplar için farklı ve hiyerarşik haklar sunarak, devletin belirli kurumlarına bağlanmış olsa da bu mali kaynak yetersizliğinden dolayı sınırlı ölçüde kalmıştır. Örneğin Korporatizm, işçi sendikaları, işverenler birlikleri ve devletin birlikte çalışarak sosyal politikaları oluşturduğu bir modeldir. Bu modelde, toplumun çeşitli kesimlerinin çıkarlarını temsil eden kuruluşlarla birlikte çalışma esası, toplumun çeşitli gruplarının temsil edildiği bir yapıyı destekleyebilirken, aynı zamanda devletin gücünü ve kontrolünü de artırır. Güney Avrupa sosyal bilimi, Kuzey modernitesi arasındaki kültürel eşitsizliklere tepki olarak devletçilik ve milliyetçilik gibi ideolojiler gelişmiştir. Bu farklılık, Kuzey'in dayatmalarına karşı sürekli olarak yeniden şekillendirilmiştir. Devletçilik ve milliyetçilik, popülist demokrasinin özel bir biçimine yol açmıştır. Bu denge, ayrıcalıkların ve yozlaşmanın korunmasına izin verirken, sivil toplumun

gelişmesini zorlaştırmıştır. Global sermayenin etkisiyle kendilerini meşurlaştıran devletler, Güney Avrupa'da çelişiklere neden olmuştur. Ulusal kapitalizm yerine küresel fırsatları arayan ve liberal ekonomiyi tercih eden bir burjuvazinin ortaya çıkışı, ulusal kapitalizmin değişen koşullara uyum sağlayamayacağını göstermiştir. Derinleşen küreselleşme, ulusal sınırlar içinde kalmak yerine ulusal öncelikleri dayatan devletin yerine liberal ekonomiye yönelmeyi teşvik etmiştir.

Devlet toplumla ilişkisinin temellerini dönüştürmek için yolsuzlukla mücadele gibi önemli adımlar atmış, hızlı dönüşümün yol açtığı kriz, Kuzey tipi liberalizme geçiş vaatlerine hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu durumda, bölgesel ve etnik hareketler daha çekici hale gelirken, formel piyasalardan ve yasama alanından kaçınan pratiklerin önemi artmaktadır.

Mısır Deneyimi Işığında Türk Burjuvazisinin Kökeni

Türk burjuvazisinin oluşumuna etki eden tarihsel koşullar; büyük toprak sahiplerinin bulunmamasıdır ve Türk burjuvazisinin oluşumu için büyük toprak sahiplerinin sınırlı olmasıdır. Bu durum, toprağın sınırlı sayıda kişiye yoğunlaşmasını engelleyerek ekonomik gücün farklı kesimlere dağılmasını sağlamıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ülke nüfusundan Gayrimüslim nüfusun azalması, burjuvazinin, ekonomik gücünün artmasında etkili olmuştur. 19. yüzyıla kadar Ortadoğu genelinde burjuvazi oluşumunun mümkün olmamıştır ve Mısır'da büyük toprak sahiplerinin varlığına karşın, Türkiye'de küçük köylülerin toprak sahipliği haklarını korumuş olması, bu iki ülke arasındaki farklılığın bir örneğidir. Burjuvazi Türkiye'de daha karmaşık bir süreç sergilemiştir. Mısır'daki burjuvazi, tarımsal birikimin ardından kapitalist birikime yönelmiştir. Tarım, temel birikim kaynağı olarak kalmıştır ve kentsel ticaret ve imalat işletmeleri tarımsal faaliyetlerin etrafında gelişmiştir. Türkiye'de ise Anadolu'da büyük toprak sahipleri ortaya çıkmamıştır ve toprak sahipliği temelinde birikim yapılmamıştır. Bunun nedenleri arasında köylülerin mülksüzleştirilerek büyük arazilerin kurulmasının zor olması, yerleşik toplumsal ilişkiler ve tarihsel gelenekler, ideoloji, devletin hukuk sistemi ve dışsal bir müdahalenin olmaması yer almaktadır. Anadolu'da tarımsal yapı değişmediği için tek bir tarımsal ürünün ihraççısı haline gelinmemiştir. İhracat gelirlerinde tek bir kalemin ağırlık kazanmasının nedeni, çok sayıda üreticinin tek ürüne geçmenin risklerini göze almamasıdır. Dolayısıyla, tarımsal artığın belirli ellerde yoğunlaşmasına yol açacak koşullar oluşmamıştır. Türkiye'de yerli aracı sınıfın yabancılarla bütünleşmemiştir, yabancı tüccarlar başlangıçta yerli araçları kullanmış olsa da, zamanla yerli aracı sınıfı kendi işlerini kuracak ve kendi başlarına yatırım yapacak kadar güçlenmiştir. Bu aracı sınıfın çoğunluğu gayri Müslimlerden

oluşmaktadır. Özetle Anadolu, Mısır'a kıyasla dünya ekonomisine daha sınırlı düzeyde bütünleşmiştir. Türkiye'deki gelişmeleri Mısır'dakilerden farklı kılan özellik, Müslümanlaştırma hareketinin farklı bir sosyal tabakanın eseri olmasıydı. Türkiye'de ülke nüfusundan silinen Hıristiyanların mirasını devralacak bir yerli burjuvazi henüz mevcut değildi. Dolayısıyla bir sosyal boşluk doğdu, bu boşluğun ortadan kaldırılma biçimi, Cumhuriyet Türkiye'sinin karşılaştığı politik ve ideolojik problemleri de tanımlamıştır (Keyder, 2003:158)

Türk Burjuvazisi Gelişmesinde Aşamalar

1920'li yıllar, Türk tüccarlarının eski burjuvazinin ülkeyi terk etmesiyle doğan fırsatları değerlendirdiği bir yeniden inşa dönemidir. Türk tüccarlar Birinci Dünya Savaşı öncesi ihracat düzeylerini yakalama konusunda başarılı olmuştur ve Rum ve Ermeni burjuvazisinin çekilmesi Türkiye'de yabancı sermayeye alan açmıştır. Selanikli iş adamları ve göçmenler ise İstanbul'un ekonomik hayatında önemli bir rol oynamıştır. Ekonomik kriz ve dış ticaretin daralmasıyla birlikte gayrimüslim burjuvazinin ekonomik gücünün azalmıştır ve yerini yerel imalat sektörünün almıştır. Ankara hükümetinin müdahaleci bir ekonomik program benimseyerek, sonucunda Türk sanayisinde yeni holding aile şirketleri kurulmuştur. Devletin satın alımları ve ihaleleri artmış, azalan ithalat yerli imalatçılara yeni fırsatlar yaratmıştır. Varlık Vergisi çıkarılmıştır ve özellikle gayri Müslimlerin daha fazla vergi ödemesi istenmiştir. Bu durum, birçok gayri Müslim'in İstanbul'u terk etmesine neden olmuştur. Savaş sonrası dönemde, devletle bağlantısı olan iş adamları, devlet güdümlü ekonomiyle ilişki kurarak bürokrasiyle bağlarını korumuşlardır. 1950'lerdeki liberal politikalar, Amerikan hegemonyası ve yerel güçlerin talepleri arasında uyum sağlamıştır. Mısır'da ise aynı fırsatlar kullanılmamıştır ve eski sömürge bağları etkili olmuştur. Türkiye'de devlet, ithal ikameci sanayileşme politikasını uygulamadan önce Amerikalı uzmanların önerilerini takip etmiştir. Dünya Bankası'nın desteğiyle özel sektöre kredi sağlanmıştır ve bu krediler, başarılı yatırımlar için önemli hale gelmiştir. Bu dönemde yapılan yapısal dönüşümle yeni bir girişimci sınıfı ortaya çıkmıştır ve eski iş adamları sınıfı tasfiye olmuştur. 1950'ler Türkiye'sinde devletin niteliği değişmiştir, Demokrat Parti yönetici elitini idari aygıtın görevlilerine indirgemıştır ve işadamlarına destek vermiştir. 1950'lerde Türk burjuvazisi, devletten daha özerk ve taşra ekonomisiyle daha bağlantılı hale gelmiştir. 1950'ler ve 1970'ler arasında Türkiye'de ulusal kalkınmacılık politikaları izlenmiştir. Bu dönemde, sanayiye öncelik verilmiş, tarım ise ihmal edilmiştir. İthal ikameci politikalar ve korumacı gümrük duvarlarıyla sanayi sektörü korunmuştur ve dünya pazarında rekabet etmek zorunda kalmamıştır. Büyük burjuvaziyi temsil eden holding şirketleri, Türkiye'deki iş adamı gruplarının bankalarla yakın ilişkiler kur-

muştur ve ekonominin merkezi üzerinde kontrol sağlamıştır. Bürokrasinin bağımsızlık alanı büyümüştür ve kendi çıkarları doğrultusunda ekonomik kararlar almıştır. 1980'lerde Türkiye'de ekonomik liberalleşme; Kemer sıkma politikaları, holdinglerle dışa açılma ve ihracatın artırılması, ekonomik liberalleşme süreci başlamıştır ve burjuvazi ideolojik hegemonya kurma yolunda ilerlemiştir. Gelişmelerle birlikte, Mısır ile karşılaştırıldığında Türkiye uluslararası anlamda daha hızlı yer etmiştir.

Cumhuriyet Devleti Ne Kadar Güçlüydü?

“Cumhuriyet devletine güçlü demek onu modern devlet kriterleriyle değil, geleneksel devletin ölçekleriyle değerlendirmeye varılan bir sonuçtur” (Keyder,2003;182). Osmanlı, Tanzimat Fermanı ile modernleşme projelerine girişmiştir. Cumhuriyet döneminde devletin gücü, merkezi gücün artmasıyla, İttihat ve Terakki hareketi ve savaşlarla birlikte devlet, pre-modern bir zorbalık ve keyfilik çizgisine geri dönmüştür, devletin mülkiyet kurallarını ihlal etmesi en önemli gösterge olmuştur. İttihat ve Terakki Fırkası liderlerinin merkezi gücü artırma çabalarıyla, devletin öngörülebilirlik ve hukuki meşruiyet çabasından uzaklaşmıştır. Bu dönemde devletin güçlenmesi, sürekli savaş hali olmasından dolayı da mümkün olmamıştır. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren devlet yapısının modern devletin güçlülüğünü sağlayacak bir gelişmeden uzak olmuştur. 1920'lerde cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte savaş koşulları sona ermiş ve devletin işleyişi daha kurallı ve sistematik hale gelmeye başlamıştır. Cumhuriyetin bu ilk dönemi çok kısa sürmüştür ve 1930 sonrası ekonomik koşullar büyük ölçüde normal işleyişi aksatmıştır. Ayrıca, Mustafa Kemal'in karizmatik otoritesi bu dönemi şekillendirmiştir. Yeni kurulan bir devlette, Osmanlı sürekliliğine rağmen, bazı uygulamaların yerleşmesi zaman almıştır, Büyük Millet Meclisi'nin çalışma koşulları ancak 1930'da, Serbest Fırkanın kapatılmasıyla belirlenmiştir.

Keyder kalkınmacı devlet literatüründe devlet kadrolarının projeleri başarıyla gerçekleştirme yeteneğini, siyaset teorisi ve sosyoloji perspektiflerinde ele almaktadır. Siyaset teorisi perspektifine göre, devletin özerkliği ve hareket kabiliyeti, toplumu yönlendirebilme çabalarında önemlidir. Devletin gücü, tekil müdahalelerden ziyade süreklilik kazanabilen hareket şekliyle ilişkilidir. Bu da kuralların yerleşmesi ve tarafların hukuk çerçevesinde hareket etmesini gerektirir. Devletin belirli normlar sağlayıp buna uyması yani bir altyapı oluşturması gerekmektedir ve normların sınırları belirlenmeli, keyfi müdahaleden uza özerk bir devlet olmalıdır. Keyder'e göre, Türkiye Cumhuriyeti'nin mülkiyet konusunda çelişkili bir tutum sergilemiştir ve mülkiyet hakkının tam olarak yerleşememiştir. Osmanlı mirasından kaynaklanan mülkiyet kargaşasının yanı sıra, savaş sonrasında yaşanan olaylar ve göçlerin

mülkiyet konusunda belirsizliklere neden olmuştur ve devletin kuralları belirleme ve mülkiyeti koruma konusunda isteksiz keyfi davranmıştır. Devlet elitinin tutarlılık, benzerlik ve ortak çıkarları, projelerini gerçekleştirebilme yeteneğini etkilemektedir. Modern devletin kendini toplumdaki sınırlar belli olmalıdır ve devletin işlevlerini yerine getiren uzmanlaşmış bürokratlar tarafından yönetilmelidir. Ancak Türkiye'nin cumhuriyet tarihine bakıldığında, devletin kurallara uyum sağlama konusunda zorlandığı ve istisna durumlarını tercih ettiği görülmektedir. Keyder, devlet elitinin benzeşme ve toplum nezdindeki prestijine odaklanarak devletin başarılı olması için gerekli toplumsal konum ve koşulları değerlendirmiştir. Devlet elitinin kendi içinde aynı dünya görüşünü, projeyi paylaşması, birlik olma, iletişim ve toplumla güven ilişkisi önemli olmakla birlikte, Türkiye'nin ilk dönemlerinde devlet bürokrasisinin benzer kökenlerden geldiği ve ortak bir dünya görüşünü paylaşan elit grup; Mekteb-i Mülkiye kalkınmacı devlet projesinde işlevsel olmamıştır. Başarılı devlet elitinin toplum içerisinde prestiji ve inanılabilirliği Türkiye' de sağlanamamıştır, Osmanlı'dan gelen karşıtlığın etkileri sürmüş, devletin projelerine toplum şüphesiyle bakmıştır, devlet eliti-ne karşı toplum algısı belirsiz olmuştur. Sonuç olarak kalkınmacı projelerin işlevsizliği, devletin gücünün olmasına imkân tanımamıştır.

Ulus-Devlet Sonrası: Globalleşme ve Devlet

Keyder bu başlık altında iddiasını dile getirmiştir: "Benim bu yazıda ileri sürmek istediğim argüman da devletle ilgili, fakat vurguyu farklı bir boyuta, devletin 'modernleşmesi' ve hükümlerlik tesis etmesi boyutuna taşımamın doğru olacağını iddia ediyorum" (Keyder,2003:209). Metinde Keyder, devletin modernleşmesinin zaman boyutunda önemli bir değişikliğe işaret ettiği ve modernleşmenin devletin örgütleyici ve düzenleyici pratiklerini belirlediğini ifade etmiştir ve modern devletin çeşitli özelliklerine ve biçimsel niteliklerine değinmiştir. Modernleşmenin "Westphalia" ve "Weber" olarak adlandırılan iki boyutu, devletin modernleşmesi dış ve iç bağlamlarda gerçekleşir ve bu süreçte "Westphalia" boyutunda devletlerin bağımsızlığını ve otonomisini ön plana çıkarır, devletler kendi iç işlerinde bağımsız olur. "Weber" boyutunda ise devlet örgütsel rasyonalitesi, merkezileşme ve tekilleşme sürecine dayanır. Devletler başka güçlü devletlerin dayattığı antlaşmalara uymak zorunda kalmıştır ve günümüzde devletler kendilerini uluslararası düzenin parçası olarak görmek zorunda kalmışlardır. Özellikle ekonomi yönetimi konusunda devletler uluslararası düzenlemelere uymak durumunda kalmışlardır; Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olmak, ekonomik bütünleşmeyi gerçekleştirir ve IMF'nin koşullarına uyulmadığında, devletler dünya bankalarından borç alamazlar ve ekonomi politikalarını IMF'ye göre belirlemek zorunda kalırlar. Uluslararası normlara uymayanların da cezalandırılabilice-

ği; Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin, Türkiye gibi bir devleti insan hakları ihlalleri konusunda yargılayabildiği yetkisi vardır. Uluslararası düzenin etkisiyle devletlerin ekonomik, hukuki ve çevresel konularda hükümlerlikleri daralmıştır. Globalleşme, sermayenin yayılmasını sağladığı gibi çalışma alanları ve dünya çapında benzer hukuki alanların da, uluslararası normların egemenliği altında olmuştur, devletin iç hukukunda, çevre koruma ve insanlık haklarında uluslararası normların etkisiyle, devletlerin hareket alanları daralmıştır. Ulusal egemenlik, yerini dünya vatandaşlığına ve global duyarlılık düşüncesine bırakmaya başlamıştır.

Keyder devletlerin iç hükümlerliğine ve devletin yapısındaki değişimleriyle ilgili makalesinde iki ana dinamiği vurgulanmaktadır, ilk olarak Yatay düzeyde parçalanma; devletler, milliyetçilik ve etnik farklılıklara dayanan gruplara toplu haklar tanıma eğilimindedir. Bu, devletin merkezileşme eğilimine karşı bir direniş olarak görülmektedir. Devletlerin daha organik ve doğal birimleri tanımalarının gerekliliği vurgulanır. Örnek olarak, Osmanlı veya Avusturya-Macaristan sistemleri gibi daha federal yapılar tercih edilmektedir.2.Dikey düzeyde parçalanma: devletin kendi yapısı içinde, farklı bakanlıklar, müsteşarlıklar ve merkez bankaları gibi kurumlar arasında işlevsel ayrılıklar ve özerklikler ortaya çıkmaktadır. Bu durum, devletin tek bir mantığın mutlak hakimiyetine karşı bir durumu ifade eder. Karar alma süreçleri daha da dağılmıştır ve global düzeyde çeşitli "network"lere dahil olan teknokratlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu dinamikler, devletin hükümlerliğinin parçalanmasına ve ulus-devletin geleneksel yapısının değişimine yol açmaktadır. Bu değişimler, ulusal devletin yerine, yeni bir devlet modeli olarak Avrupa Birliği'nin yaklaşımında ve projelerinde görülmektedir. Avrupa Birliği, ulusal devletlerin yerine geçmek yerine yeni bir yapılanma sunarak, bölgelere ve yerel yönetimlere daha fazla yetki vermektedir. Böylece ulusal devletler arasında daha çok işbirliği ve iletişim ağı oluşturulmaktadır. Devlet seçkinleri ulusal devletin mutlak hükümlerlik anlayışına bağlı kaldığı süreçte memnun olamaz, hükümlerliğin halka ait olduğu yeni düzende, halklar farklı düzeylerde kendi hükümlerliklerini kullanma imkânına sahip olmuşlardır.

AB ile ABD Arasında Türkiye

"Türkiye, Avrupa ve Amerika arasında bir çatışmanın ortasında kalmıştır. Amerika'nın, AB'nin hukuksallık ve çok taraflılığına açıkça karşı çıkan, tek taraflı bir imparatorluk kurma girişimiyle bu çelişki yüzeye çıktı ve Türkiye'yi de iki seçenek arasında bıraktı" (Keyder,2003:225).Türkiye'nin Amerika ile olan yakın ilişkisinden dolayı , AB adaylığına şüpheyle bakılmıştır ;Türk ordusunun Amerikan ordusuyla bağlantısı ve ordunun ideoloji ,kültür

açısından da etkisi ve Türkiye'deki askeri ve sivil güçler AB'ye karşı soğuk bakmıştır .Türk toplumu , Amerika'nın egemenliği ve kültürel etkisinin altında kalmıştır. Buna karşılık, Türkler, Avrupa'da küçümsemişlerdir. AB ile Türkiye arasında açıkça ifade edilmeyen gerginliklerin bazı nedenleri şunlardır: Türkiye'nin Amerika'nın Truva atı olarak algılanması, AB'nin yasal prosedürlere bağlı kalırken Türkiye'nin kültürel bir birliktelik düşüncesini benimsememesi, ulusal kimlik projelerinin devlet tarafından dayatılması, Osmanlı Devleti mirasının unutturularak ulusal birlik ve beraberliğin korunması amacının güdülmesi ve topluma baskı uygulanarak resmi ulusçuluk ideolojisinin benimsenmesi isteği. Liberalizme soğuk yaklaşan Türkiye, toplumsal ve siyasal dengeler açısından devlet-merkezci yapıyı sürdürme çabası içinde olmuştur. 1980'lerde diğer Güney Avrupa ülkelerinden yavaş ilerlese de Avrupa'yla daha yakın ilişki kurma taraftarı olan toplum, devletin ekonomi üzerindeki kontrolünü azaltmıştır ve sivil toplumda canlanma belirlemiştir. Turgut Özal 1987'de Avrupa Topluluğu adaylığı için başvurmuş, ama algı Türkiye'nin Avrupa'da istenmediği yönünde olmuştur. Bu dönemde, hem İslamcı hem de milliyetçi politik güçler, Avrupa'yla bütünleşmeye karşı olmuşlardır. Devletin dayattığı kimliğe karşı meydan okumalar güçlenmiş ve toplum bir otonomi sürecine girilmiştir. İslamcı siyaset, Kürt milliyetçiliği kaynaklı tehditler devamında Güneydoğu'da çatışma şiddeti artmıştır ve Milliyetçilik ve Atatürk ilke ve inkılapları da zirveye ulaşmıştır.

Türkiye'nin Avrupa'ya entegrasyonu, İslamcı ve Kürtçü muhalif hareketler, insan hakları savunucuları, sivil toplum gruplarının desteğiyle, çoğulculuk ve demokrasi için tek yol olarak gördükleri, AB'ye üyeliğini gerçekleştirmesini sağlamışlar. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliği ile ulus inşası sona ermiştir. Türkiye'nin AB'ye entegrasyonu ise Amerika'nın tek taraflı eylemlerini dengeleme amacıyla strateji olmuştur. Son olarak ABD ve AB'nin emperyal projeleri arasında stratejilerini farklılıklarına baktığımızda; ABD'nin savaş ve işgal stratejileriyle AB'nin ise kendi isteğiyle ülkeleri birleştirme stratejisi ön plana çıkarılmıştır. Küreselleşme sürecinde çok taraflılığa önem veren AB'ye karşın, ABD'nin tek taraflılıktan yana olmuştur. ABD'nin dindar bir toplum olarak, dini perspektifle hukuk ve politikasını bu yönde gerçekleştirmiştir, Avrupa ise daha seküler bir yolda ilerleyen bir devlet olarak din ve siyaseti ayrı kefeye koyabilmiştir. Amerika'nın neo-liberalizm ideolojisiyle; gelir dağılımında eşitsizlik ile yoksulluk, işsizlik ve suç oranlarında artış yaşanmıştır, bu ideoloji toplumun sosyal, kültürel, ekonomik durumunda olumsuz etkiler bırakmıştır. "Türkiye'nin açısından bakıldığında, Avrupa Birliği üyeliği yeni bir tür, uluslar-üstü bir yönetim biçimi olma olasılığını gündeme getirmektedir "(Keyder,2003:9).

Sonuç

Türk aydınları, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin toplumsal yapısını ve yapısındaki sorunları anlamak ve geliştirmek amacıyla iktisadi değerlendirmeler gerçekleştirmişlerdir. Bu analizler, ekonomik koşulların toplumun genel yapısını nasıl etkilediğini, sosyal sınıfların oluşumunu, gelir dağılımını, tarım ve sanayi sektörlerinin durumunu, dış ticaret politikalarını ve diğer ekonomik faktörleri incelemiştir. Türkiye'de 1960'larda Behice Boran, Cahit Tanyol gibi önemli aydınlarımızla baş gösteren bahsettiğimiz ekonomi temelli yapı tartışmaları, sağ-sol, Marksist-muhafazakâr ideolojilerle gruplanmıştır. Keyder, analizleriyle bu ekonomi temelli, toplumsal yapı tartışmalarına dahil olmuştur. Bahsettiğimiz sol düşünce ideolojisine bu çalışmalarında yakın olan Keyder, Marx ve Engels'in, sosyalist ideolojisi, kapitalizm eleştirisi, doğu toplumlarındaki Asya üretim tarzı ve sınıf mücadelesi teorisi ve ekonomik ve siyasi sorunları anlamaya çalışan toplum analizlerinden faydalanmıştır, Marksist literatürü değerlendirmesinde kullanmıştır. "Türkiye'de Devlet ve Sınıflar" kitabında, Keyder, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü "Kapitalizme Gelmeden Önce" başlığı altında; ekonomik ve toplumsal yapı, merkezi otorite ve politikaları, sınıf çelişkileri, toprak mevzuatı ve köylülük sömürüsü üzerinden eleştiri sunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun, kapitalizmle bütünleşme çabalarını "Periferileşme" başlığı altında bürokrasinin rolü, modernleşme çabaları, ticaret etkisi, dış bağımlılık, sınıf çelişkileri, yabancı sermaye yatırımları ve iş gücü istihdamı gibi unsurlar üzerinden analiz etmiştir. "Jön Türkler "başlığı ile, batılılaşma , " Kayıp Burjuvazi Aranıyor " başlığı ile burjuvazi ve devlet ilişkisi , bürokrasi içindeki sınıf mücadelesini, "Devlet ve Sermaye " başlığı altında ağırlıklı olarak tarım krizi, emperyalizm ,yabancı sermaye ve ticaret burjuvazisi rekabetini ve bu bağlamdaki devletin politikalarıyla ekonomik dönüşümünü analiz etmiştir ."Popülizm ve Demokrasi" başlığı altında pazar ,tarımda ,sanayileşme ve Türk sanayisi ve birikim modeli ,işçi sınıfı ,üretim biçimi ve kapitalist ilişkiler konular "İthal İkameci Sanayileşmenin Ekonomik Politikası" başlığı ile kitapta yer almaktadır. Son olarak "Krizin Dinamiği" ile dış borçlanma, sanayileşme politikaları üzerinden Türkiye'nin ekonomik krize ve darbeye yol açan sebeplerini değerlendirmiştir.

Gelişmelerle birlikte Fransız Devrimi, demokrasi, liberalizm ve sosyalizm gibi siyasi fikirler, İmparatorluğun siyasi yapısını ve reform hareketlerini etkilemiştir ve bu dönemdeki Batı'nın teknolojik ve sosyal ilerlemesine ayak uydurma çabasıyla bir dizi modernleşme hareketi ve Türkiye'nin küreselleşme sürecinde nasıl yer alması konusunda da düşünceler ortaya atılmıştır. Her önemli kavramsallaştırma ya da dönemlendirme girişimi modernliğin uzun ve kesintisiz yolculuğu içinde bir ara tarihsel periyot olarak geçiş dönemine karşılık gelmektedir. Bu temel bakışı küreselleşmeye yansıttığımızda

fordizmden post-fordizme, birinci sanayi uygarlığından ikinci sanayi uygarlığına, uluslararasılaşmadan ulus-ötesileşmeye, sanayi çağından bilgi çağına geçişler aynı zamanda farklı niteliklere vurguyla dünyanın değişmekte olduğu, bu değişimlerin birikmesi ve anlamlı bütün oluşturacak olgunluğa erişmesiyle artık eski kavramlarla açıklanamayacak yeni bir dönemin içine girilmekte olduğunu var sayarlar. Küreselleşme tartışmaları, Türkiye'nin geçmişte ana tartışma gündemini oluşturan çağdaşlaşma, modernleşme, Batılılaşma kavramlarının yüklerini bünyesinde toplayarak ideolojik bir renge bürünmüştür. Yerleşik düşünce tarzlarını ve siyasal hedefleri yerinden edici sonuçlar doğurmuştur. Modernliğin sonu, ulus-devletin krizi, sınırların olmadığı dünya gibi eskiye meydan okuyucu konularla birlikte Türk siyasal, akademik çevrelerinin en temel tartışma nesnesi haline gelmiştir(Şen,2008:ii-ii,31).Giriş kısmında da bahsettiğimiz üzere 1960'larla başlayan iktisadi toplumsal yapı tartışmaları ilerleyen süreçlerde, 1980'ler ile küresel bir perspektife yönelmiştir. Bahsettiğimiz yeni küresel dönem, 1980'lerde akademik çalışmalarda değişen perspektifle, küresel, ulusal kimlik, ulus-devlet tartışmaları öne çıkmıştır, bu konular birçok aydınının çalışmalarının önemli bir alanı olmuştur. Keyder, bu çalışmada ele aldığımız "Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne" kitabı ile değişen perspektife uyum sağlayan aydınlardan biri olmuştur. Çağlar Keyder bu kitabında yeni dönemi şöyle izah etmiştir:

"Bu kitabın başlığı yeni bir döneme girdiğimizi ima ediyor: Yeni imparatorlukların oluşmaya başladığı bir dönem. Osmanlı Devleti eski tür bir imparatorluktu; kendini modern bir devlete dönüştürme çabası içinde gerekli değişimi başaramadı ve dağıldı. Türkiye Cumhuriyeti ise ulus-devlet modelini çok yakından izledi, bu modele uygun milliyetçiliği, ulusal kimliği, sınıf yapısını ve yönetim biçimini gerçekleştirdi. Fakat küreselleşme döneminde ulus-devletlerin eski biçimde devam etmelerine imkân yok. Dışarıda ve içeride hükümlerlerinden taviz vermeye mecbur kalıyorlar. Türkiye açısından bakıldığında Avrupa Birliği adaylığı yeni tür, uluslar-üstü bir yönetim biçiminin parçası olma ihtimalini gündeme getiriyor (Keyder, 2003 :9)."

19.yüzyılda gerçekleşen, milliyetçilik fikirleri, Osmanlı İmparatorluğu içindeki çeşitli etnik gruplarının farkındalığının artması, Türk kimliği ve Türk milletinin geleceği ve 1980'lerde belirginleşen, küresel konular, ulus-kimlik tartışmaları birçok aydınının çalışmasında yer aldığı gibi Keyder'in bu kitabında da yer almaktadır. Keyder kitapta, Türkiye'nin küresel, siyasi ve toplumsal dönüşümü üzerine odaklanırken, bu dönüşümün Avrupa Birliği entegrasyonu süreciyle ilişkisini analiz etmektedir. Kitapta Osmanlı'nın "Çözülüş Dinamikleri" etnik gruplar, ayrılıkçı hareketler, Tanzimat reformları ve modernleşme ve ekonomik yapı ile açıklamaktadır. "Ulus-Devlet Kaçınılmaz mıydı?" başlığı altında, İttihat ve Terakki Cemiyeti, merkeziyetçilik ve ulus-devlet hedefi, Balkan Savaşı ve etnik gruplar arası ilişkiler, liberalizm ve özerklik gibi konuları ele almıştır. "Liman Şehirleri ve Politika " ile

“Yeni Ulusun Coğrafyası “ile etnik gruplar, uluslararası ilişkiler ve ticaret, Türk milliyetçiliği ve coğrafya ilişkisi üzerinden küresel konular üzerinde durmuştur. “Nüfus Mübadelesi” ile göç ile ulus-kimlik konuları tartışma konusudur. “Güney Avrupa Modernitesi ve Değişim” yine modernleşme ve liberalizm ağırlıklı bir devlet-toplum analizini ele almıştır. “Mısır Deneyimi Işığında Türk burjuvazisinin kökeni” ile savaşların etkileri, ekonomik kalkınma politikaları değerlendirmiştir. “Cumhuriyet devleti ne kadar güçlüydü?” başlığı ile merkezi güç, ekonomik bağlantılar, uluslararası politik konularını ele almıştır. “Globalleşme ve Devlet “ ile “AB ve ABD arasında Türkiye” başlıkları, devletin modernleşmesi, globalleşme ve sermayenin yayılması, ulusal egemenlik ve dünya vatandaşlığı, ulusal ilişkileri konu almaktadır. Bu bağlamda, kitap iktisat temelli toplumsal yapı tartışmalarından küreselleşme tartışmalarına geçiş dönemindeki dinamikler üzerinden ele alınmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşü, bir dizi iç ve dış etkenin karmaşık etkileşimi sonucunda gerçekleşmiştir. Ekonomik zayıflık, yönetim ve siyasi kararsızlık, etnik ve dini gerilimler, dış müdahaleler ve iç reform eksiklikleri, imparatorluğun çöküş sürecini hızlandırmıştır. Uluslararası ilişkiler ve dış müdahaleler ile Osmanlı İmparatorluğu, batılı devletlerin çıkarlarına karşı direnemediği ve dış müdahalelere maruz kaldığı için batılılaşma çabalarını sürdürmek zorunda kalmıştır. Bu durum, imparatorluğun bağımsızlık ve kendi yolunu çizme çabalarını sınırlamıştır. İmparatorluğun çöküşü batılılaşma ile engellenememiştir. Bu faktörler bir araya gelerek Osmanlı İmparatorluğu’nun sonunu getirmiştir ve yerine Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuyla sonuçlanan yeni bir dönem başlamıştır. Bu gelişmeler beraberinde Osmanlı-Türk toplumsal yapı sorunlarını anlamlı kılmak isteyen birçok düşünür tarafından , iktisadi bir analiz ihtiyacını doğurmuştur. Çağlar Keyder’in, 1960’lar ile başlayan toplumsal yapı tartışmalarına, Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadi toplumsal yapı analizine dahil edebileceğimiz perspektifteki kitabı “Türkiye’de Devletler ve Sınıflar”dır. Sözüünü ettiğimiz “yeni dünya düzeni” argümanı ile uyum sağlayan 1980’lerle başlayan yeni küresel dönem düşüncesi ve küreselleşme, kimlik tartışmalarına dahil olan kitabı ise, ele aldığımız “Memalik-i Osmaniye’den Avrupa Birliği’ne kitabıdır. Keyder, Osmanlı’nın çöküş sürecinden ve devamında Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla birlikte, iktisadi yapı tartışmalarının perspektifinin küresellik ile genişlemesiyle, Avrupa Birliği’ne doğru bir analiz sunmaktadır.

Kaynakça

- Akça, G. (2003). “Küreselleşme ve Ulus-Devlet” . Selçuk İletişim , 3 (1) , 74-81 . 74-81 . <https://dergipark.org.tr/pub/josc/issue/19007/201028>
- Akkurt,H.(2017). “Türkiye Solunda Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmaları (1960-1980)”,(Doktora Tezi ,Yıldız Teknik Üniversitesi).
<http://dSPACE.yildiz.edu.tr/xmlui/handle/1/12257>

- Aslan, C. (2002). Osmanlı'da Mülkiyet İlişkileri Tartışmaları, Sosyal Bilimler Dergisi, 2(28-29), 245-265.
- Atılğan, G.(2021). "Yön -Devrimi Hareketi ;Kemalizm ve Marksizmler Arasında Geleneksel Aydınlar" ,Yordam Kitap ,İstanbul.
- Avcılar, S. B. (2003). Asya Tipi Üretim Tarzı'na Veda . Bilig , (24) , 1-28 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilig/issue/25401/268057>
- Beşirli, M.(1999). Osmanlı'da Modernleşme ve Aydınlar 1789-1908. Dini Araştırmalar 2 / 5 131-157 .
- Çelikkol, E. S., Aydemir, C., Genç, S. Y., & Şimşek, F. (2013). Osmanlı Devleti'nden Günümüze Liberal İktisadi Düşüncenin *Gelişimi*, *Akademik Bakış Dergisi*, ISSN:1694-528X 34(1)
- Demir, M.(2017). " Immanuel Wallerstein'ın Dünya-Sistemler Analizi ve Eleştirisi: Osmanlı Devleti Örneği" (Yüksek lisans tezi ,Nişantaşı Üniversitesi). https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/671684/yokAcikBilim_10169160.pdf?sequence=-1
- Kaçmazoğlu, H. B. (2013). 27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Fikir Hareketleri, Doğu Kitabevi, İstanbul .
- Karataş, İ.(2020). "Milliyetçi Muhafazakâr Aydınların 12 Mart'a Bakışına Bir Örnek: Türk Aydınlar Ocağı'nın Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a Sunduğu Rapor." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XX/40 ,ss. 253-287.
- Keyder, Ç. (2003). "Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne", İletişim Yayınları, İstanbul
- Keyder, Ç. (2015). "Türkiye'de Devlet ve Sınıflar", İletişim Yayınları, İstanbul.
- Köktürk, G. (2004). "Baykan Sezer ve Niyazi Berkes'in Osmanlı Toplum Yapısı ve Batılılaşma İle İlgili Görüşlerinin Karşılaştırılmalı Bir Değerlendirilmesi", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 57-66.
- Özdemir, A.U. (2018). "Türkiye'de Soğuk Savaş Döneminin Önemli Bir Sağ muhafazakar Aydın Erol Güngör'ün Çevirilerinde Batının Tarihsel Gelişimi Hakkındaki Yaklaşımlar ve Marksizm Eleştirisi" ., *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(78), 203-221.
- Şahin, H.(2015). "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Ana İlkeleri Çerçevesinde Klasik Dönem Osmanlı İktisat Politikasına Bakış", *EKEV Akademi Dergisi*, 61. Sayı, 19. Yıl, 393-402.
- Şen, B.(2008) ."Türkiye'de Küreselleşme Tartışmaları ve Sonuçları ",(Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi). <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/43442.pdf>
- Yayman, H. (1999). Küreselleşme Tartışmalarının Türkiye Özeline Yansımaları . Sayıştay Dergisi, (34), 59-76. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sayistay/issue/77390/1302165>.